

Méregzöld

A természet mint művészet(elmélet)i probléma

Méregzöld

A természet mint művészet(elmélet)i probléma

Impresszum

Méregzöld

A természet mint művészet(elmélet)i probléma

Szerkesztők:

Wesselényi-Garay Andor – Smid Róbert

Olvasószerkesztő:

Bognár-Borbély Réka

© Magyar Művészeti Akadémia

Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2021

© Szerkesztők, 2021

© Szerzők, 2021

ISBN 978-615-6192-39-4

MMA MMKI

1121 Budapest,
Budakeszi út 38.

A kiadásért felel Kocsis Miklós, az MMA MMKI igazgatója.

Tartalomjegyzék

Előszó – Méregzöld árnyalatok.....	7
Wesselényi-Garay Andor: Szép, jó és hasznos – Építészet, dizájn, ökológia.....	11
Erhardt Gábor: Illeszkedés az emberi természethez	25
Békés Márton: UF5 – Kommentár <i>Az utolsó felkeléshez</i>	47
Windhager Ákos: Jégkorszaki társadalomrajz – Eszmetörténeti kérdések <i>A legkisebb jégkorszak</i> című regény kapcsán.....	55
Falusi Márton: „Leheletem is ordit: Meghaltak a fák!” – Nagy László és az ökokritika	71
Smid Róbert: A törődés eredete: a természet mint gond (közösségi kertek és nemzeti parkok).....	79
Hörcher Ferenc: Scruton a konzervativizmus természetszemléletéről	89

Előszó

Méregzöld árnyalatok

Az ökológiai apokalipszis elkerülhetetlensége, a klímaváltozás visszafordíthatatlansága és bolygónk erőforrásainak kimerítése a melankóliának és a passzivitásnak mint kortárs esztétikai diszpozícióknak eminens kiváltó okaivá váltak. A művészek azonban – a médiával ellentétben – furcsa módon nem a „shock value” felértékelésével, hanem azzal reagáltak a jelen ökológiai krízisére, hogy elgondolkodtatnak a természetről alkotott képünk, a természetről való gondolkodásunk alapvető rutinjairól. A transzdiszciplináris párbeszéd ezért olyan berögzült gyakorlatokat kezdett el tematizálni, mint hogy feltétlenül egy (katasztrófa)narratívát kell-e adni annak a műnek, amely a jelenkor természeti folyamatait akarja kommunikálni az irodalmi nyilvánosság számára; hogy mit kezdhet a művészet- és kultúraelmélet olyan fogalmakkal, mint a „mélyidő”, az „antropocén” vagy a „fajtörténet”, amelyeket az úgynevezett hard sciencesből importált látszólag problémamentesen; hogy mennyiben lehet a természet érintetlenségéről beszélni akkor, amikor már a talaj összetételére is – amelyből és amelyre építkezünk – kimutatható hatással bír a hulladéktermelésünk.

Az e kötet alapjául szolgáló konferencia célja az volt, hogy kövessük az ökológiai gondolkodás (pl. Timothy Morton, Timothy Clark, Dipesh Chakrabarty, Eva Horn, Benjamin Bühler stb.) azon célkitűzését, amely szerint a természethez való viszonyulásunk mélyrétegeibe hatolva azokat a fogalmakat és rutinokat érdemes vizsgálni, amelyeket elsődlegesen aktivizálunk, valahányszor kísérletet teszünk az ökológiai krízis és katasztrófa megértésére. A hívószavainkat pedig négy bináris oppozíció alkotta, amelyek mentén vártuk az előadásokat: külső/belső; ökonómia/ökológia; mennyiség/minőség; illeszkedés/alkalmazkodás.

Wesselényi-Garay Andor tanulmányának első szakasza tömören bemutatja azt a dichotómiát, amely az ökológiai tervezés kapcsán a szépséget háttérbe szorítva áldozta fel az esztétikumot az etika oltárán. Számos XX. századi építészeti korszak- és stílusmeghatározás közös nevezője, hogy azok eredetileg nem bizonyos esztétikai jellegzetességek jól beazonosítható csoportjára vonatkoztak, hanem eljárások és elvek, célok és ideák leírására születtek. Miközben az alkotástechnikák, akár etikai alapú eljárások formaeredményei is, rendre kanonizálódnak, Wesselényi-Garay szövege amellettt érvel, hogy a jelenség eddig elkerülte az úgynevezett ökológiai dizájnhoz tartozó tárgyak – és házak – körét. Dolgozatának középső harmada Lydia Kallipolity tanulmányára támaszkodva, illetve azt több ponton kiegészítve ismerteti az ökológiai tervezés történetét, hangsúlyozva az ahhoz illeszthető magyarországi vonatkozásokat. Az esszé zárófejezete végül felveti egyrészt annak időszerűségét, hogy a dizájn történetét a klímaváltozások függvényében vizsgálják, másfelől pedig a klímamérnökséget – a dizájn antropológiai központú definícióját követve – az emberi testet védő legkülsőbb és legkomplexebb protézisréteggént határozza meg.

Erhardt Gábor abból a tételből indul ki, hogy valamennyi építészeti tett beavatkozással jár a természetbe, és hogy az ökológiai tudatosság elméleti szinten kevésbé,

inkább csak adminisztratív gyakorlatként jelenik meg a mai építészetben. A tanulmány rávilágít arra, hogy a természetről alkotott képünk és az építészeti megoldások történetileg változó formái között összefüggés van: előbbi pusztán nyersanyagként vagy akadályként való felfogása eredményezheti az elfajzott urbanisztikai megoldásokat a kortárs kultúrában. Ugyanakkor a természeti jelenségek azok is, amelyek megzabolázhatják az egyre technicistább építészeti produktumokat. A manapság uralkodó „semmi esztétikájával”, az építmény pusztá önreprezentációjával szemben Erhardt az illeszkedés esztétikájára tesz ajánlatot. Ebben kulcsszerepe van a szimbólumoknak és a nemzeti karakternek, amelyek elemei átfordíthatók építészeti megoldásokba, így pedig a tájra, a természetre jobban tekintettel lévő épületeket lehetséges tervezni.

Békés Márton *Az utolsó felkelés* című könyvében írottakat gondolja tovább a fajok kihalásának, visszatelepítésének és újra elszaporodásának dinamikája mentén. Állítása szerint a városokban portyázó állatok jobb kognitív képesség jegyeit mutatják, mint a teljesen vadon élő társaik, és a migrációjuk során mintaszerű adaptálódásról tesznek tanúbizonyságot. Békés megismétli és kifejti *Az utolsó felkelés* egyik markáns tételét, amely szerint a természet logikáját a technológiáéval szembe kell állítani, ugyanakkor mélyökologikus szemlélete azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a természet nem az emberért van, és nem nagyon találunk olyan dolgot, amely nem eredetileg a természethez tartozott. Ennek alapján a kultúráról alkotott ítéletei abból fakadnak, hogy a természetértelmező keretet átviszi a társadalmi intézményesítésre. Tanulmánya zárlatában Békés hitet tesz a holista felfogás mellett, és megmutatja, miként függ össze a természet karteziánus felfogása és a környezetvédelem társadalommérnökösködő aktivizmusba fordulása.

Windhager Ákos szövege annak kérdésével foglalkozik, hogy a természetre gyakorolt hatásunkról szóló narratívákat miért szükséges mindig személyessé tennünk ahhoz, hogy hatást váltsanak ki a befogadóban. Az irodalmi alkotások e funkcionálisának megvilágítására Térey János két elbeszélő költeményét hozza példaként, a *Protokollt* és az *A legkisebb jégkorszakot*. Előbbiben a hazai és külföldi tájak szimbólumrendszer-képzésének elemzésével tárja fel a természet szerepét a történetben. Utóbbi esetében pedig a terek és az időjárás, a politikai és a természeti klíma összefüggéseire koncentrálnak. A tanulmány zárlatában Windhager amellet érvel, hogy mindkét szöveg hasonló mintákkal él a nemzeti emlékezet feldolgozása kapcsán, illetve profetikus erővel jóslták meg a közeljövő ökológiai felbolydulásait.

Falusi Márton tanulmányában a természet és az ahhoz kötődő irodalmi beszéd-módok könnyed sematizálásának kritikai felülvizsgálatára buzdít. Fő tétele, hogy a természet nem adottként jelentkezik a modern társadalomelméletekben, hanem mindig megalkotásra vár. Ebből kifolyólag Falusi a természetesség gondolatalkazatának változásait vizsgálja a magyar költészetben, leginkább pedig társadalmi és poetikai aspektusok viszonyát újraértelmezve olvassa újra Nagy László *A Zöld Angyal* című versét. Állítása szerint a mű éppen a természetről szóló, történetileg változó beszéd-módok metszetében szólal meg: ugyanúgy jelen van benne az apokaliptikus vízió a mindent felemészítő természetről, mint natúra és technika összecsapása, vagy a bioszférának a gondozás ellen fordulása.

Smid Róbert a gondozás kortárs elméletein keresztül vizsgál két hibrid teret, amely a természet és a kultúra elemeit vegyíti: a kerteket és a nemzeti parkokat. Előbbiek esetében amellet érvel, hogy azok művelése, gondozása egy sajátos idő-horizontban történik – ahol egyszerre rekonstruálódik egy eredeti kert (az Édenkert) és megmutatkozik a majd kifejlett növényekkel teli kert –, és ez mindig önmaga földhöz kötöttségére döbbsenti rá az ember. A nemzeti parkok esetében pedig a tanulmány arra jut, hogy bár az érintetlen természet megőrzésének eszméje hívta őket életre, valójában a legökonomikusabb logikát érvényesítik a mindennapi működésükben. A dolgozat zárlatában mind a kertek, mind pedig a nemzeti parkok hibrid léte az agrilógisztikus gondolkodás manifesztációjaként mutatkozik meg.

Hörcher Ferenc azzal indítja írását, hogy a jobb- és a baloldal eltérő motivációit vizsgálja a „zöld kérdés” felkarolásában. A tanulmány magyarázattal szolgál arra, hogy Roger Scruton a brit konzervatívokhoz képest miért volt különutas gondolkodó, és hogy e különutasság éppenséggel Scruton természetvédelmi elgondolásaiból táplálkozik. Hörcher nemcsak megokolja a „conservationist” és a „conservative” közötti összefüggéseket Scruton gondolkodásában, de tisztázza a „gondnokoskodás” fogalmát az életműben, valamint a társadalmi és természeti értékek egymáshoz való viszonyát is. A tanulmány második felében Scruton szeretetfilozófiája kapja a főszerepet, Hörcher pedig ennek különböző aspektusait köti hozzá a természetvédelemhez: a lokalitás fontosságát, a hazaszeretetet, az angol vidék rendezettségének szeretetét. Ezzel kapcsolatban a dolgozat az udvarház és az angolkert jellegzetesen brit építészeti formáit olvassa össze a jellegzetesen brit filozófiával.

Wesselényi-Garay Andor – Smid Róbert

Wesselényi-Garay Andor

Szép, jó és hasznos

Építészet, dizájn, ökológia

Tanulmányom első szakaszában tömören bemutatom azt a dichotómiát, amely az ökológiai tervezés kapcsán a szépséget háttérbe szorítva feláldozta az esztétikumot az etika oltárán. A dolgozat középső harmada Lydia Kallipolity tanulmányára támaszkodva, illetve azt több ponton kiegészítve ismerteti tömören az ökológiai tervezés történetét. Az esszé zárófejezete felveti egyrészt annak időszerűségét, hogy a dizájn történetét a klímaváltozások függvényében vizsgálják, másfelől pedig a klímamérnökséget – a dizájn antropológiai központú definícióját követve – az emberi testet védő legkülsőbb és legkomplexebb protézisréteggént határozza meg.

11

Számos XX. századi építészeti korszak- és stílusmeghatározás közös nevezője, hogy azok eredetileg nem bizonyos esztétikai jellegzetességek jól beazonosítható csoportjára vonatkoztak, hanem eljárások és elvek, célok és ideák leírására születtek. Az első futurista kiáltvány inkább volt tekinthető komplex kulturális programnak, semmint esztétikai előírásnak. Antonio Sant'Elia rajzai azonban nemcsak hogy egyértelmű ikonográfiai csoportot alkotnak, de a mai napig meghatározzák az elemkészletet, amelynek hiányában bajos jövőorientált építészetről nyilatkozni.

Hasonlóképp jól azonosítható stílusjegyek mentén szerveződik a dekonstrukтивizmus építészete, jóllehet a dekonstrukció inkább tekinthető eljárásnak, alkotástechnikai eszköznek, semmint illusztrációra csábító pseudoépítészeti programnak. Hasonló megállapításra juthatunk a funkcionalizmus és a Neue Sachlichkeit kapcsán, a Bauhaus pedig épp napjainkra tömörödik stílussá, elfeledtetve azt, hogy eredetileg egyetlen fogalomhoz sem voltak stílusjegyek köthetők. Mindez igaz az organikus és a regionalista építészetekre is, amelyek – miközben nem írhatók le pusztán környezet- és természetmimézisként – egyszerre feltételezik a természettel kapcsolatos építészeti eljárások valamiféle azonosságát, mint ahogy sugallanak bizonyos stilisztikai azonosíthatóságot is.

Mialatt az alkotástechnikák, akár etikai alapú eljárások formaeredményei is, rendre kanonizálódnak, a jelenség eddig szerencsésen elkerülte az úgynevezett ökológiai dizájnhoz tartozó tárgyak – és házak – körét. Rendkívül limitáltak azok az ikonográfiai eszközök, amelynek segítségével egy-egy projekt kommunikálhatja saját környezettudatosságát: az építészeti tervek, majd a házak bezöldülésén túl gyakran csak a csúnyaság, az esztétikai szempontok teljes elutasítása marad az egyetlen eszköz, amellyel a projektek saját etikai tartalmukat tudták hangsúlyozni. Pontosabban: a vélt vagy valós közjó oltárán csaknem kérkedve feláldozott esztétika szinte a műfaj megjelenésének pillanatában egymással szembeállította az etikát és az esztétikát, amely végül a 2000-ben szervezett velencei építészeti biennále Massimiliano

Fuksas által megfogalmazott mottója lett *Több etikát, kevesebb esztétikát*¹ címmel. Az ökológiai tervezés és az esztétikum kapcsolata a műfaj megjelenésének(?), ön-szerveződésének(?) első gyakorlati pillanatától problematikus volt. Victor Papanek 1962-ben tervezett egy, az infrastrukturálisan elmaradott térségekben is jól használható rádiót. A formai integritás szempontjából valóban értékelhetetlen – drótszörös konzervdobozból, szögekből álló – tárgyhalmoz nem csak az amerikai elit dizájntörékvéseinek mondott ellent, de a posztbauhausi álom megvalósításáért az európai szinten síkra szálló Ulmi Hochschule für Gestaltungnak is ferde tükröt tartott. Amikor 1967-ben bemutatta az iskolában a terméket, az egyetem hallgatói és professzorai testületileg bírálták annak csúnyaságát.² Papanek tudatosan utasította el az esztétikát, maga is csúnyának tartva a szerkezetet, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy érezte, nincs joga olyasfajta esztétikai döntéseket hozni, amely esetleg az ő ízlésével nem megegyező felhasználók millióit fogja érinteni. Papanek radikális, magától értetődő és mélységesen humánus stratégiája azonban sikerrel diszkreditálta a műfajból a szépet, azt a valamit, amelynek keresése, megértése és a növénytanon keresztüli rendszerezése nem csak az első biológusokra, de a szecessziós mozgalmakra is alapvető hatást gyakorolt. A kérdés távolról sem a hajánál előrángatott, netán intellektuális keckeckedés. A dizájn – a legtöbb teoretikus értelmezésében – valamiféle kapocs. Kapocs mérnökség és művészség, mesterség és technológia, ipar és művészet³, gyártás és felhasználó, művészet és társadalom között. A szépség ideája – sarjadjanak annak definíciói beláthatatlanul hatalmas mezőn is – valamiképp mindig áthatotta a tárgytervezést: a mégoly száraz tárgyiasságelméletek sem tagadták az anyagmegmunkálásból, esetleg minőségéből, pláne – valósítsa azt meg akár gép, akár az emberkéz által – a megmunkálásból eredő jelenlétét. Az ökológiai dizájn egyik – pedagógiailag rendkívül fontos – ága, a csináldmagad-eljárással megvalósított hulladéktervezés azonban kívül rekedt bármely, mégoly mozgékony szépségkoordinátán is. Miközben az ökológiai dizájn története a természet megismerésében, tökéletességének megértésében gyökerezik.

Ezeket a gyökereket mutatja ki rendkívül érzékletesen Lydia Kallipoliti⁴ tanulmánya, aki az ökológiai dizájn történetét három szakaszra osztja. Az első periódus, a *Naturalizmus*, hozzávetőlegesen 1866 és a második világháború vége közé tehető. Az ezt követő *Szintetikus naturalizmus* korszaka 1966-tal kezdődik és 2000-rel ér véget, a harmadik, jelenleg is tartó szakaszt pedig *Sötét naturalizmus*-nak hívja.

Az ökológiai dizájn fogalmát 1996-ban vezette a köztudatba Sim van der Ryn és Stewart Cowan hasonló című könyve, amelyben a szerzők mellett érveltek, hogy a természeti folyamatokkal összhangban kellene szervezni az emberi tevékenysé-

¹ FUKSAS Massimiliano: *Less Aesthetics More Ethics*, 7. *International Architecture Exhibitions, la Biennale di Venezia*. Marsilio, Rizzoli, 2000.

² PAPANEK, Victor: *Design for the Real World: Human Ecology and Social Change*. New York, Pantheon Books, 1971.

³ MUNARI, Bruno: *Design as Art*. Penguin, 1966.

⁴ KALLIPOLITY, Lydia: *The History of Ecological Design*. Oxford English Encyclopedia of Environmental Science, 26 April 2018, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.144> (utolsó letöltés: 2021. 01. 12.)

geket az építészettől a vízgazdálkodásig.⁵ Felhívásuk eredményeként publikálta 2002-ben William McDonough és Michael Braungart *Bölcstől bölcsőig*⁶ című könyvüket, amelyben egy olyan cirkuláris gazdaságpolitikára tettek javaslatot, amely leválthatja a „bölcstől a sírig” szemléletet, amely önmagában egyébként úgyszintén rendkívül előrelépés volt avval, hogy megpróbálták modellezni a termékek használat utáni létét.

Az ökológiai dizájn neologizmusa egyébként már a hatvanas évek vége óta jelen volt a tervezésben. A Földről készült első műholdfelvételek a nagyközönség számára is egyértelművé tették, hogy egyetlen, véges erőforrásokkal rendelkező olyan zárt rendszerről van szó, amelynek makro- és mikrofolyamatai – legyenek azok természetesiek vagy emberiek – állandó kölcsönhatásban állnak egymással. Az így elindult environmentalizmus mögött álló dizájn- és szociális aktivizmusok már olyan eszközként tekintettek a tervezésre, amely esetleg megoldást jelenthet a fenyegető jövő kihívásaira. A Föld egyetlen rendszerként történő elfogadása és a dizájn bizonyos fokú omnipotenciájába vetett hit ágyazott meg a második világháborút követő fellendülés során az olyan gondolkodóknak, mint Buckminster Fuller, aki „világtervezőként”⁷ vagy bolygóméretben kívánta megvalósítani elképzeléseit, vagy pedig épp ellenkezőleg, a Föld folyamatait modellezte meg zárt, önfenntartó rendszerekben.⁸ Ez a koncepció alapvetően szakított az előző, második világháborút megelőző korszak naturalizmusával, amely a természetet mint csodálni-, esetleg félnivaló minőségként, érintetlenségében azonban mindenképp megőrzendő konzervacionizmussal választotta el azt a városok világától. Noha ennek a korszaknak az eleje 1866-ra tehető, amikor Erns Haeckel először jelentkezik az Oekologie⁹ fogalmával a görög *oikos* „háztartás”, „otthon” szóból eredeztetve, lerakva ezzel az élő szervezetek és környezetük szerves kapcsolatát vizsgáló tudomány alapjait, a természettel való foglalatosskódás, az élővilág rendszerezését célul tűző taxonomisták – Alexander von Humboldt, Carl Linnaeus – tevékenysége némiképp megelőzte Haeckel munkásságát. Humboldt a mai diagramok képi tömörségével és információgazdagságával rögzítette hegymetszetrajzain¹⁰ az egyes magasságokhoz tartozó élőlényeket, Goethe Urpflanz-konceptiója¹¹ pedig Rudolf Steineren keresztül gyakorolt a mai napig hatást az organikus építészet Makovecz Imre által megfogalmazott „egy”-ség koncepciójára. Haeckel munkássága sem maradt művészeti következmény nélkül:

⁵ VAN DER RYN, Sim – CONAN, Stewart: *Ecological design*. Island Press; Anniversary edition, (March 31, 2007), 1996.

⁶ MCDONOUGH William – BRAUNGART Michael: *From Cradle to Cradle*. Vintage Publishing, 2002, magyarul: *Bölcstől bölcsőig, Környezettudatosság – A tervezéstől a gyártásig*. HVG Könyvek, 2007, fordította: Alföldi Györgyi, J. Füstös Erika.

⁷ KALLIPOLITY: *The History of Ecological Design* (2018), uo.

⁸ KALLIPOLITY, Lydia: *The Architecture of Closed Worlds, Or, What Is the Power of Shit? Storefront for Art and Architecture*. Lars Müller Publishers, 2018.

⁹ HAECKEL, Ernst: *Generelle Morphologie der Organismen*, 1866.

¹⁰ Von HUMBOLDT, Alexander: *Essay on the Geography of Plants*, 1805.

¹¹ GOETHE, Johann Wolfgang von: *Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären* Gotha: Carl Wilhelm Ettinger, 1790.

Moravánszky Ákos *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában*¹² című könyvében párhuzamot vél felfedezni a szecesszió vonalkultúrája és a Haeckel által közölt metszetek lenyűgöző ikonográfiája között. Noha ez a sejtés a kötet radikálisan átdolgozott változatának is tekinthető *Versengő látomások*¹³ című könyvből kimaradt, ma dizájntörténeti faktum, hogy Christopher Dresser munkásságától, rajzainak pontosságától elválaszthatatlan, hogy kezdetben botanikai előadásait illusztrálta azokkal.

Mint látható, Kallipolity a naturalizmus korszakán belül is megkülönböztet szakaszokat: szempontjai szellemesen ötvözik a kronológiát és a kutatások célját. Ekként követik a taxonomistákat az evolucionisták, Charles Darwin, D'Arcy Wentworth Thompson és Louis Sullivan munkássága.

Darwin¹⁴ elmélete az evolúcióról nem csak a fejlődési, morfológiai modellként tűnt választ adni arra a kérdésre, amelyet Goethe próbált megválaszolni a növények kapcsán, de bizonyos stíluskérdésekben is használható fogódzónak bizonyult. A századforduló budapesti építései a fejlődéelméletre támaszkodva bíztak abban, hogy az élő szervezetek mintájára a versengő stílusokról is kiderülhet, melyik az életképesebb, melyik bizonyul – eltérő helyzetekben – a legmegfelelőbbnek.¹⁵ D'Arcy Wentworth Thompson műve a századelőn¹⁶ már kapcsolatot teremtett geometria és az élővilág között amellett érvelve, hogy leírható geometria segítségével a morfológiai karakter fejlődése. Mindez rendkívül termékenyen hatott a digitális tervezésre, amely Greg Lynn munkásságában, különösképp az animált, „embriologikusan” fejlődő ház projektjében teljesedett ki.¹⁷ Thompson rendkívül merész morfológiai párhuzamokon keresztül illusztrálta a transzformatív geometria és az élő szervezetek kapcsolatát, amikor például egymás mellé helyezte egy bölény csontvázát és a Forth Bridge radikálisan túlméretezett pilonszerkezetét.¹⁸ Miközben az ábrák formai azonossága okán úgy tűnhetett, hogy a két szerkezetben zajló erőjáték hasonló, Thompson a leírásban ezt pontosítja. „Egy tipikus konzolos hídon, például a Forth hídon, bizonyos egyszerűsítést vezetnek be. Ebben az esetben mindegyik pilon hordozza a saját kétkarú konzolját, amelyet egy rövid összekötő gerenda köt össze a következőhöz, de annyira összekötve, hogy egyetlen konzolról a másikra nem kerül súly. A híd külön szakaszokra van vágva, részei gyakorlatilag egymástól függetlenül működnek. [...] A ló vagy az ökör esetében nyilvánvaló, hogy a híd két pilonjának megfelelő elülső és hátsó lábak nem viselnek (mint a Forth hídon) külön és független terhelést, hanem az egész rendszer alkot egyetlen folyamatos struktúrát. A formai hasonlóság – amely

12 MORAVÁNSZKY Ákos: *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában*. Bp., Corvina, 1988.

13 MORAVÁNSZKY Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Bp., Vinve kiadó, 1998.

14 DARWIN, Charles: *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life*. London, John Murray, 1859.

15 MORAVÁNSZKY: i. m. (1998).

16 THOMPSON, D'Arcy Wentworth: *On Growth and Form*, 1917.

17 LYNN Greg: *Animate Form*. Princeton Architectural Press, 1999.

18 THOMPSON, D'Arcy (1961) [1917], BONNER, John Tyler (szerk.): *On Growth and Form* (Abridged ed.). Cambridge University Press, 243–246.

transzformatív geometriával igazolt kapcsolatot egyes eltérő mélytengeri halfajták között – a híd esetében azért is meglepésztő, mert annak teherbírását a mutatványosokkal is modellezett húzott és nyomott övek rendszere alkotja, továbbá azért is, mert más, a saját korában is túlméretezett szerkezetéről volt szó. A Firth Forth-öböl átívelő első Tay Bridge tervezője Sir Thomas Bouch volt, aki a rácsos tartós szerkezetet nem méretezte megfelelő szélnyomásra. Mindez az egyéb tervezési hiányosságokkal összeadódva vezetett a híd 1879. december 28-i összeomlásához, amelynek során az azon épp áthaladó postavonat a mederbe zuhant egyetlen túlélőt sem engedve a hullámsírból. A katasztrófát kiváltó közvetlen ok egy olyan példátlan erejű vihar volt, amelynek során alkalmanként 129 km/h sebességű széllekeések gyakorlatilag merőleges irányban érték a hidat. A katasztrófát követően Bouch – akit a híd tervezéséért alig fél évvel korábban ütöttek lovaggá – közmegegyetéstől övezve hunyt el egy évvel később. Az új hidat tervező Sir John Fowler és Sir Benjamin Baker ezért rendkívül mértékben túltervezték az új hídszerkezet pilonjait, amelyeknek úgy az ikonográfiája, mint az egész híd mutatványosokkal illusztrálható erőjátéka az abszolút biztonság érzetét keltette.

A Kallipolity-tanulmány által harmadik evolucionistaként említett Louis Sullivan az építészeti ornamentika fejlődését modellezte, amikor a magcsírárt és a pentagramot közös játékba hozva az ötszögből fokozatosan kibomló motívumsorozatot mutatta be egyfajta formafejlődési folyamatként.

Patrick Geddes¹⁹ és Friedrich Kiessler ugyan nem tartoztak az ökológiai tervezéssel tudatosan foglalkozókhoz, ám Kallipolity szerint úgy Geddes, mint Kiessler – a várost, illetve a környezetet, egészen pontosan a Végtelen házat – a környezetre ható erők és egyéb tényezők következtében bekövetkező együttfejlődés, Kiessler kifejezéseiként: „korrealizmus” (correalism)²⁰ eredményének tekintették.

A naturalizmus korszakán belül Kallipolity külön bekezdést szentel az immerzionistáknak, legjelentősebb képviselőiként Frank Lloyd Wrightnak és Henry David Thoreau-nak.²¹ Mindketten az amerikai transzcendentalista filozófia követőjeként osztották a természet szentségébe vetett hitet. Thoreau műve a kivonuláshoz, az elvonuláshoz szolgált intellektuális munícióként, hatása a mai napig érezhető az amerikai kultúrában, Wright pedig a tereket, a folyamatokat, az emberi kapcsolatokat, de a szerkezetek működését és a használati rendet is a természetbe ágyazott, attól inspirált és arról mintázható folyamatokként értelmezte. Miközben Thoreau kivonulása a felelősségteljes értelmiségi attitűd alapparadigmája lett, bizonyos életeményei azonban éppígy példázatként tekinthetők arra, hogy az értelmiség miért és miképp *ne* foglalkozzon a természettel.

¹⁹ GEDDES Patrick: *Cities in Evolution: An Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics*, 1915.

²⁰ KIESLER, Friedrich: *On correalism and biotechnique: A definition and test of a new approach to building design*. Architectural Record, 86, (September), 1939, 60–75.

²¹ *Walden; or, life in the woods*, Concord, Massachusettes, 1854.

Christopher Klein²² összefoglalója szerint Thoreau egy évvel Walden megírása előtt, 1844. április 30-án²³ – abban az évben, amikor apjának ceruzaüzemében dolgozott – Edman Sherman Hoar társaságában pecázott a Concord városához tartozó Sudbury folyóban. A hetek óta tartó extrém szárazság miatt a folyó sekélyebb volt az átlagosnál, amely a kapást is megkönnyítette. Kora délelőttre elegendő halat fogtak ahhoz, hogy halászlevet főzzenek: egy fatörzsben gyűjtöttek tüzet avval a gyufával, amelyet a folyóparton élő cipésztől kaptak kölcsön. Az erős szél miatt a kivetődő szikrák meggyújtották a száraz aljnövényzetet, a lángok pedig Concorde egyik kevés megmaradt, még érintetlen erdősége felé terjedtek. Thoreau 1850-ben saját lapjában is apokaliptikus képekkel festette le a tragédiát, ő a szomszédokat értesítette, Hoar pedig csónakba szállt, hogy a concordiakat értesítse. Amikor Thoreau meghallotta a harangot, először megbánást érzett, majd azzal nyugtatta magát, ami történt, az egy villámcsapás következtében is bekövetkezett volna.²⁴ A katasztrófát épp csak elkerülték, a concordiák pedig „erdőgyújtó”-ként kezdték az író a háta mögött csúfolni. Thoreau életművében számtalan helyen előfordul a tűz és a tűzoltás motívuma, feltételezhető, hogy a mérnöknek készülő Thoreau nem vonul el a természetbe a Walden-tó partjára. A Henry David Thoreau: *A Life of the Mind* című monográfia szerzője Robert D. Richardson a későbbi esszéik álomtűzmotívumát – egy lépéssel továbbmenve – ehhez az eseményhez kötötte.²⁵

A tüzesetet követően a Concord Freeman május 3-i száma háromszáz holdon felperzselt erdőről és kétezer dolláros kárról írt, amelyet a puszta nemtörődomség okozott. Edward Glaeser²⁶ azonban némi kritikai éllel citálja a történetet, finoman utalva arra, hogy Thoreau esete mutatja igazán annak következményeit, amikor ez értelmiség nem a megfelelő módon foglalkozik a természet ügyeivel.

Visszatérve az *immerzionalistákhoz*: a természet Wrightnál egyszerre szentség és egyszerre metafora egy olyan korszakban, amikor az európai palettán a kor másik építészvátése épp a gépet teszi meg hasonló erejű metaforává. Egyikőjük leleménye sem új abban az értelemben, hogy alig egy emberöltővel korábban Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879) tervezéssegítő eszközként vezeti be a gép, az organizmus és a kristály fogalmait. Azt, hogy a természet *mintájára* kell házat építeni, metaforaként már szerepel Vitruviusnál is, aki a madár fészkéhez hasonlítja a hajlékot. Viollet-le-Duc azonban túllép a metaforikus potenciálon és tervezésmódszer-tani eszközként ajánlja három fogalmát. *Entretiens sur l'architecture* (1863–1872)

²² KLEIN, Christopher: *Thoreau Started a Forest Fire a Year Before Writing 'Walden'* = *History Stories*, Aug. 22, 2018, <https://www.history.com/news/thoreau-started-a-forest-fire-a-year-before-writing-walden> (utolsó letöltés: 2021. 01. 16.)

²³ PIPKIN, John: *How a forest fire may have pushed Thoreau to Walden Pond* = *boston.com*, April 12, 2009, http://archive.boston.com/bostonglobe/ideas/articles/2009/04/12/woods_burner/ (utolsó letöltés: 2021. 01. 16.)

²⁴ THOREAU, Henry David: *The Journal of Henry David Thoreau: 1837–1861*. New York Review of Books, 2009.

²⁵ RICHARDSON, Robert D. jr.: *Henry Thoreau: A Life of the Mind*. University of California Press, 1988.

²⁶ GLAESER, Edward: *Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier and Happier*. Penguin Books, 2012.

című művében a gépet mint mérnöki eszköz tervezéséhez szükséges célirányultságot tartja követendőnek. Ezeket az előkép nélküli szerkezeteket ugyanis egy bizonyos célra szánják, és megvalósításukkor felesleg nélkül, logikusan kapcsolódnak egyes részei egymáshoz. Amikor az *organizmust* ajánlja módszertani fogásként, akkor voltaképp az emberi test varázsa iránt érzett vonzalmat általánosítja. Felfogásában az emberi test mint az építészeti kiválóság abszolút, némiképp úgyszintén vitruviánus sztenderdje jelenik meg, ám elmélete kiterjed általában az organizmusokra, amelyek szerkezete természeti képződményként nem is lehet hibás. A gépek funkcionálításához hasonlóképp itt sem található feleleges elem, bár azokat meghaladón egy organizmusban az egyes részek nem csak hogy elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, de kifejeznek egy felsőbb logikát is. Harmadik módszertani elemként a *kristályt* javasolja, amely a természetben előforduló azon absztrakt szerkezeteket szimbolizálja, amelyek kibújnak a természetvárák, a kaptárak, a pókhálók és a madárfészkek referenciái alól. A kristályok a képzelet számára inspirálók, különösképp áttörtségük, átlátszóságuk és afféle formájuk alapján, amely nem fordul elő korábban a történeti építészetben. Ebbéli vonzalma persze elválaszthatatlan korának és saját gyakorlatának neogótikus ízlésétől és attól a hatalmas formatani tájékozottságtól, amelyet a gótikus katedrálisok felmérésével a boltozatok kapcsán is szerzett. Ami ennél fontosabb: az organizmus, a kristály és a gép együgyűen tervezésmetodológia egymással összefüggésben álló három pillére, amelyből kettő – a gép és az organizmus – majd Frank Lloyd Wright és Le Corbusier munkájával, nem utolsósorban utóbbi albigens dualizmusának, továbbá szövegeinek doktriner értelmezésének köszönhetően fog eltávolodni egymástól, megteremtve a modern építészet két fő ágát.

A két világháború közötti véget erő *naturalizmus* zárófejezete a *biofunkcionalizmus*, amelynek – korát meghaladva – magyar származású képviselője a Bauhausban is tanító Raoul Heinrich Francé Rezső²⁷ volt. A Bauhauszal kapcsolatos ismeretanyagának kevésbé domborított része, hogy a professzorátus szoros kapcsolatban állt az ökológusokkal. Ami pedig „összehozta őket”²⁸, az a meggyőződés volt, hogy az emberi háztartásokat a természet mintájára kell kialakítani. Ebben a munkában játszott úttörő szerepet a bionika megteremtőjének tekintett Francé Rezső, aki a növények felépítése, sejtszerkezete alapján keresett megoldásokat bizonyos technikai problémákra, tulajdonított továbbá funkionalista jelleget bizonyos természeti képződményeknek. Tevékenysége az ezredforduló környékén a biomimézis, vagy biomimetika szárnyalásával kapott új kereteket, mely tudományok a természetben zajló folyamatok újramodellezésével kísérelték meg bizonyos analóg kérdések megértését és optimalizált megoldását.²⁹ Születtek is a dizájn és az építészet területén biztató megoldások, de a tudományágot a kétezres évek elején középpontba helye-

²⁷ FRANCÉ, Raoul Heinrich: *Die Pflanze als Erfinder*. Stuttgart, Kosmos, 1920.

²⁸ ANKER, Peder: *The Bauhaus of Nature = Modernism/modernity*, 2005, 12/2., 229–251. Project MUSE, doi:10.1353/mod.2005.0051. <https://muse.jhu.edu/article/182294> (utolsó letöltés: 2021. 01. 12.)

²⁹ POHL, Göran – NACHTIGALL, Wener: *Biomimetics for Architecture & Design*. Springer International Publishing, Switzerland, 2015.

ző várakozások – megépült példák hiányában – napjainkra némiképp csitultak.³⁰ Miközben a koncepció érvényessége nem kérdőjeleződött meg, a hangsúly már át-helyeződött a formai kísérletekről a technológiai kutatásokra.³¹

Az ökológiai tervezés második – Kallipolity által *szintetikus naturalizmusnak* nevezett – szakasza a 1966-tal kezdődik és 2000-ig tart. A korszak szimbolikus eredete azok az 1966-ban nyilvánosságot kapott fotók, amelyeket először készítettek a Földről. Ezek között, ha lehet, még elementárisabb hatása volt az 1968-as, APOLLO 8-ról készített Föld-felkelte sorozatnak, amely a Hold kietlen és néma felszíne fölött előtűnő azúrkék Földet ábrázolta. Ha addig nem, hát evvel a képpel vált nyilvánvalóvá élő és holt, semmi és valami közötti különbség, az életnek az a törekény magánya, amelyet a Föld kéksége képviselt a semmiben. Ugyanez a kép vezetett annak belátásához – ahogy erről már esett szó –, hogy egyetlen rendszerről van szó, amely belátás szükségképp függesztette fel a természet elkülöníthetőségét, különkelhetőségét és vezette be a *mesterséges természet* fogalmát. Míg a korábbi korszak típusábrája a gyökereivel a földbe kapaszkodó növény volt, az új korszak ikonja a rendszerszintű működéseket bemutató, kapcsolási rajzokra emlékeztető diagram, az első generáció eljárása pedig a „világtervezés” lett.

John McHale futurológus volt az első, aki 1969-ben megjelent könyvében megfogalmazta annak tézisé, hogy az ember immáron az egész bolygóra kiterjesztette ökológiai niche-ét.³² McHale együtt dolgozott Buckminster Fullerrel, aki Kallipolity szerint az ökológiai design közvetlen őse volt. A kettejük rendezésében megvalósuló World Design Science Decade legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a felsőoktatásban részt vevők segítségével olyan rendszert dolgozzanak ki, amely lehetővé teszi, hogy az emberiség addigi negyven százaléka helyett mindenki részesülhessen a Föld erőforrásaiból. Noha Kallipolity a „világtervezők”-höz sorolja Ian L. McHargot is, ő inkább – némiképp Patrick Geddes nyomdokain haladva – az egyes területek megértését tűzte célul annak érdekében, hogy annak erőforrásait a lehető legmegfelelőbben lehessen felhasználni. Erős kontextualizmussal keresett és talált párhuzamot a földi és az emberi folyamatok között, amelynek segítségével sikeresen magyarázta az ökoszisztéma működését.³³

Amennyiben létezik szerkezet, amely szimbolizálhatja a világtervezők munkásságát, az Buckminster Fuller geodéziai dómja lenne, amely hosszas geometriai kutatások eredményeként az alapelemekből – akár rudakból, akár síkokól – felépíthető, előregyártott, állványmentes megoldást jelentett az építészet egyik legrégebbi és legkihívásosabb térfedési módjára, a kupolára. Az akár előregyártott szerkezetként, helikopterrel is a helyszínre reptethető inzerturn a rendszernek hátat fordító „zsivá-

³⁰ BENUYS, Janine M.: *Biomimicry*. New York, HarperCollins e-books, 2002.

³¹ BHUSHAN, Brahat: *Biomimetics: Bionspired Hierarchical-Structured Surfaces for Green Science and Technology*. Switzerland, Springer International Publishing, 2016.

³² McHALE, John: *The Future of the Future*. George Braziller, 1969.

³³ McHARG, Ian: *Design with Nature*. Natural History Press, 1969.

nyok” és az általuk szerkesztett életmódszakácskönyvek egyik kedvelt megoldása lett. A hatvanas évek hippimozgalmához illeszkedő, továbbá a thoreau-i kivonulás hagyományát folytató zsványok nem konkrét szerkezetekkel, találmányokkal, hanem életmódkalauzokkal segítették a természetbe ágyazott és a rendszerektől független létezés megteremtését. Eljárásaik középpontjában rendkívül erős „csináld magad” attitűd állt, amellyel radikális ökológiai aktivizmust valósítottak meg. JoAnn Bernofsky, Gene Bernofsky és Clark Richert 1965-ös Drop Cityje, Lloyd Kahn Domebook 2-je, továbbá Peter Callthroe és Syn van der Ryn által írt manuálé, a Farallones Scrapbook már jelezte: felbukkantak azok az aktorok, akik az ökológiai tervezés későbbi kulcsműveinek szerzői lesznek.

Az esztétikai keretek között szinte értelmezhetetlen aktivizmusokkal párhuzamosan természetesen folytatódott az a hagyomány, amely az amerikai transzcendentalisták, majd a Kallipolity által *immerzionistáknak* nevezett nyomdokain haladva a természet védelmére hívták fel a figyelmet. Rachel Louise Carson (1907–1964) által írt *Csendes tavasz*³⁴ költői erejű felszólalás volt a mezőgazdasági cégek vegyszerhasználati gyakorlata ellen. Thoreau és az ő irodalmi munkássága fonódik végül egybe a *Mélyökológia* gondolatával jelentkező Arne Næss (1912–2009) norvég filozófusnál³⁵: a *The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A summery* című 1973-as cikkében tesz különbséget a sekélyes és a mély ökológia között, mely utóbbi nem merül ki pusztán abban, hogy küzd a környezetszennyezés és az erőforrások kimerítése ellen. Næss még 1932-ben töltött hosszabb időt a Tvergasteinkunyhóban a Hallingskarvet hegységben, megismételve némiképp Thoreau életmód-kísérletét. Amerikai példaképével szemben azonban olyan természetfelfogással jelentkezett, amelyben egyenlőségjelet vont minden emberi és nem emberi élet között, mely életek minősége egyetemlegesen csökken, ha hagyjuk bármilyen formáját is kipusztulni. Az eredeti hét pontot későbbiekben George Sessions segítségével egészítette ki nyolccá úgy megszövegezve, hogy azzal eltérő vallású és filozófiai beállítottságúak is egyetérthessenek.³⁶

A zárt rendszerek, az ökoszisztéma működését modellező mesterséges világok szinte magától értetődően hozták el a *Szemét építészet* mozgalmát, amely nem pusztán az elhasznált anyagok alkalmazását, hanem az ipari melléktermékek felhasználását tűzte célul.³⁷ Martin Pawley elképzelésének a mai napig léteznek támogatói, a dizájnban belül pedig finom átmenetekkel különül el egymástól a downcycling, az upcycling vagy a recycling fogalmai. Miközben rokonszenves elképzelésről volt szó, ipari méretekben ugyanakkor már kérdéses volt, mennyiben tekinthetők egészségesnek a melléktermékek azon a piacon, amelyen hatalmas kapacitások kezdték el termelni az újat.

³⁴ CARSON, Rachel Louise: *Silent Spring*. Houghton Mifflin, 1962.

³⁵ NÆSS, Arne: *The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A summery*, 1973.

³⁶ NÆSS, Arne – SESSIONS, George: *Deep Ecology*. Szerk. Bill Devall, George Sessions, 1985, 70.

³⁷ PAWLEY, Martin (1938–2008): *Garbage Housing*. Architectural Press, 1975.

Ugyancsak a korszakhoz kötődik az *Autonóm építészet* mozgalma, amelyet az Architecture Association hallgatói indítottak el 1972-ben, és éppúgy nyert igazolást az olajválságból, mint ahogy harmonizált az ugyancsak rendszerkivüliséget preferáló zsványok elképzeléseivel is. Az autonómia ebben az esetben nem pusztán az ellátórendszerektől való függetlenséget, hanem az életmódok önállóságát is jelentette, és a brit avantgárd egyik központi problémájává vált a hetvenes években. Az autonómia szerves függetlenségét a háztartásokra is vonatkoztatva olyan épületek kialakítása lett cél, amelyek önműködő ökoszisztémaként a környezeti kontextusuktól függetlenül tudtak működni. Ezekben az autonóm házakban a rendszerelmélet, az építészet és az emberi test biológiája – pontosabban az azzal kapcsolatos megfontolások – keveredtek egymással egy radikális szociális reform reményében, az autonómia fogalmát a hagyományos hatalmi központoktól való függetlenségként is értelmezve. A mozgalom egyik legjelentősebb példaként 1974 és 1984 között működött Sim van der Ryn elképzelései alapján az Integral Urban House Kaliforniában, illetve született meg Magyarországon egy változata Ertsey Attilától. Ertsey Attila – angol és amerikai elődeinek nyomán – az autonómiát már kistérségi léptékben is értelmezve egyfajta társadalomképletet is rendelt a koncepció mellé.

Némiképp eltértek a fentiekől a „*klimatikusok*” elképzelései, akik Reyner Banham vagy az Olgyay-testvérek mintájára építészeti vagy technológiai módszerekkel keresték a kellemes környezet megoldását. Olgyai Viktor könyve³⁸ a szolárdizájn és a passzívház-koncepciók első körvonala mellett először vezették be a bioklimatikus tervezés fogalmát és nyitottak utat a mai klímadizájnerek tevékenységéhez. A kellemes közérzet eléréséhez egy olyan lineáris tervezésgyakorlat alapjait fektették le, amely a klíma, a biológia, a technológia, az építészet lépéssorain keresztül jutott a megoldásokhoz. Javaslatokban épületszerkezzeti megoldásokon, árnyékolókon, passzív módszereken keresztül kívánták a házakat a környezetükhöz illeszteni, Reyner Banham azonban a technológiai elemek proliferációja mellett voksolt, Buckminster Fuller, rajta keresztül pedig Le Corbusier és a lakógép ideáját követve. Jól kifejezte mindezt az a *Környezeti buborék* címmel az Art in America 1965-ös második számában publikált diagram, amely a technológiára bízta az ideális lakókörnyezet klimatikus kialakítását. Banham voltaképp Buckminster Fuller első, hexagonális Dimaxyon-házának modelljét veszi alapul, amelyet a szerző ugyancsak mezítelen lakókat ábrázoló fotográfiákkal hirdetett. Banham harminc évvel későbbi – a szerzőt, vagyis magát ugyancsak pőrén a modellbe helyező – diagramja³⁹ a korábbi ígéret beteljesítése: a technológia téralakító segítségével megépíthető az a ház, amelyik a védelem abszolútumaként még a ruházkodást is feleslegessé teszi. Banham és az Olgyayak stratégiája – noha a céljuk ugyanaz – gyökeresen eltérő és éppen ebbéli minőségeikben reflektálnak a mai napig a klimatikus tervezés két fő ágára. Az egyik a regionalista alapokon szerveződő passzív technológiák mellett voksol és evvel szükségképp definiálja a technológiai pesszimizmust, a má-

³⁸ OLGYAI Viktor: *Design with Climate: Bioclimatic Approach to Architectural Regionalism*. Princeton University Press, 1963.

³⁹ BANHAM, Reyner: *A House is not a Home = Art in America*, 1965/2., NY, 79.

sik egyfajta technofuturista optimizmussal, Banham esetében némiképp bíralt technofil attitűddel lesz a gépek mindenhatóságába vetett hit illusztrációja.

Az ökológiai dizájn történetének harmadik, jelenleg is tartó és sötét *naturalizmus*nak nevezett korszaka Kallipolity rendszerében 2000-re kezdődik és legfőbb karakterisztikuma a Timothy Morton által leírt hiperobjekt⁴⁰, az a konkrét földrajzi határon átnyúló, önálló természetű tárgy, mint a szmog, vagy a csendes-óceáni szemétsziget. A korszak határa az antropocén⁴¹, az emberi civilizáció által meghatározott földtörténeti kor, amelyet a '80-as évek óta használt Eugene F. Stoermer, de csak Paul Crutzen légkörkémikussal írott közös cikkül után került be csak a tudományos köztudatba. A sötét *naturalizmus* messze nem elégedhet meg az élőlények rendszerezésével, vagy a dizájn folyamatok eszközként történő teleologikus alkalmazásával: az antropocén ugyanis nem pusztán anyagi problémákat vet fel, hanem esztétikaiakat és kulturálisakat is, ugyanis a természet létezése kérdőjeleződött meg. Kutatók szerint ezekben a sötét időkben elsődleges fontosságú, hogy megfigyelés, analízis tárgyává tegyék a mégoly bizzar valóságot is, ahelyett, hogy a dizájn eszközzé tegyék egy idejétmúlt, idealizált környezet megteremtéséhez. Fikciók helyett a realitást, a jelenlévő és mindent átható plasztikszennyezettséget kell adott esetben a kreativitás tárgyává tenni anélkül, hogy ne lennének tisztában az egyes kérdésekre érkezett válaszok bizonytalanságával.

Kallipolity taxonómiája – a szerző utal is a rendkívül diverz diskurzusokra – ezen a ponton ezer szálra szakad, és a szubnaturalisták, a gépi expresszionisták, a non-humánok és bolygótervezők mellett ide sorolja a kontextualistákat is, akiket Glenn Murcutt és Kenneth Frampton nevével fémjelez. Miközben utóbbiak inkább tűnnek – időben is – az Olgyay-fivérek által elindított bioklimatikus tervezés folytatóinak. Mint látható: Kallipolity rendszerében is összefonódik egymással az építészeti regionalizmusok és az ökológiai tervezés gondolata, amely a kortárs erdélyi építészeti színtéren Köllő Miklós építész konferenciaszereplései és hozzászólásai során formálódott az ökoregionalizmus programjává. Míg Kenneth Frampton egy olyan komplex programként fogalmazta meg a kritikai regionalizmus gondolatát, amely műépítészeti fogások sorozataként, voltaképp a modern korrekciójára tett hatalmas kísérlet volt, addig az egyre erősebb ökológiai mozgalmak egy olyan pillanatban érték az épp formálódó székellyöldi építészetet, amikor annak technológiai elmaradottsága, a hagyományaiban értékonzervált szegénysége hirtelen a nemzetközi szinten is értelmezhetővé, értékelhetővé tették azokat a műfogásokat, amelyeket nem politikai programok, kulturális ellenállás, természetvédelmi manifesztumok

⁴⁰ MORTON, Timothy: *Hyperobjects: Philosophy and Ecology After the End of the World*. University of Minnesota Press, 2013. A könyv címlapján egy olyan fotómontázs látható, amely a víz felszíne feletti jéghegyet a felszín alatt lebegő nejlonzacskóval egészíti ki. A kép eredeti változata Matus Bencétől származik, aki ahhoz a reklámkampányhoz készítette a képet, amelyet a TESCO kezdeményezett abból az alkalomból, hogy kivezették az áruk elszállításához a pénztáraknál ingyenesen adott nejlonzacskókat.

⁴¹ CRUTZEN, Paul – STOERMER Eugene: "The Anthropocene?" *Global Change Newsletter*, Vol 41, May 2000.

szültek, hanem a rendelkezésre álló anyagok, szerszámok, munkaerő és a mindent meghatározó táj klimatikus adottságai révén születtek.⁴²

Kallipolity rendszertanának másik érdekessége, hogy Magyarországon Lakner Antal és a Téreltérítés munkacsoport által tervezett 2009-es Blaha Lujza téri szmog-reduktor mily könnyedséggel kerül a gépi expresszionisták Kallipolity által definiált csoportjába. Lakner műszere – amelyet egyébként egy Fuller-féle geodéziai sátorban állítottak fel – egy algakeringtető rendszer volt, amely mérhetően jobbá tette a Blaha Lujza tér levegőjét. A csövekben áramló selenastrum capricornutum megkötötte a levegőben áramló szennyeződések és nehézfémeket. A biológusok bevonásával készült műszer kapcsán azonban a szerző attitűdje az igazán tanulságos: „A projekt – nyilatkozta Lakner – a téralakításról szól. Ha a városaink élhetővé tételéről van szó, akkor nem a szép kandeláberek fontosak, hanem az, hogy létezhessünk a városainkban. Úgyhogy a szmogreduktor a köztér jobbá tételéhez járul hozzá.”⁴³ Lakner megjegyzésében – miközben érezhető iróniával a városszépítés egyik hagyományos ikonjának bírálatáról van szó – egy régi, a tanulmány elején felvetett dichotómia mentén feszül egymásnak hasznosság és szépség.

A Föld melegedésével és klímaváltozásokkal kapcsolatos aggodalmaknak két további hozadéka volt. Az egyik – a lehetséges megoldásokat kutatva – a klíma tervezettségével foglalkozó mérnöktudomány megjelenése, a másik pedig, hogy elindultak azok a kutatások, amelyek a klímátörténet szempontjából vizsgálják a kultúra történetét. E vizsgálatok legitimitását egy viszonylag jól dokumentált és következményeiben is feltárt katasztrófa illusztrálja. 1815-ben az indonéziai Tambora-vulkán kitörésével mintegy nyolcvan köbkilométernyi hamu került a levegőbe, amely – a később vizionált atomtelekhez hasonlóan – olyan hideg időjárást eredményezett az egész világon, hogy az „nyár nélküli évként” vonult be a történelmi emlékezetbe.⁴⁴ Ugyanezen a nyáron Mary Wollstonecraft leendő férjével, Percy Bysshe Shelley-vel és barátaikkal tettek egy svájci utazást, ám a rossz idő miatt nem tudták szállásaikat elhagyni. Boccaccio *Dekameron*-ját idéző ötletként valószínű, hogy Byron fejében született meg az ötlet, hogy unaloműzőként versenyezzenek, kinek

---

⁴² Köllő 2013-ban, a IV. Énlaki Konferencián beszélt először a témáról *Lehetséges székellyöldi ököregionalista építészet* címmel. A hozzászólást a XVIII. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia kísérte Csíksomlyón, amelyen *Székellyöldi ököregionalista építészet felé* címmel tartotta meg előadását, amelyet 2015-ben követett *A kritikus regionalizmus határai – továbblépés az ököregionalizmus felé* című korreferátum az Architect Design szervezésével lebonyolított „Nagyapáink háza” nyári építészeti egyetemen Brádületben. 2016-ban *Tradí(nnová)ció* címmel tartott előadást a Bukaresti Magyar Intézetben szervezett, a csíkszeredai építészeti oktatást bemutató kiállítás kapcsán, 2017-ben pedig Kolozsvárott ismertette koncepcióját *Építészet és tradínnováció* címmel. Még ugyanabban az évben szólalt fel a New Cities című konferencián *Ököregionalis építészet felé – faépítészet ‘da capo al fine’* címmel, majd tartotta meg hozzászólását *„Köztes technológiájú faépítészet”* címmel a SHARE Bucharest konferenciáján. 2019-ben a Fellegvár / Kolozsvár pályázat zsűritagjainak bemutatkozásaként ismertette koncepcióját *„Ököregionalis építészet felé”* elnevezéssel.

⁴³ FÖLDES András: *A Blaha Lujza téri algák érdemlik a Nobel-békedíjat* = *kepgyar.blog.hu*, 2009. 10. 10., https://kepgyar.blog.hu/2009/10/10/a_blaha_lujza_teri_algak_erdemlik_a_nobel_bekedijat (utolsó letöltés: 2021. 01. 15.)

⁴⁴ OPPENHEIMER, Clive: *Climatic, environmental and human consequences of the largest known historic eruption: Tambora volcano (Indonesia) 1815*, *Progress in Physical Geography*, 2003.

a fejéből pattan ki a legfélelmetesebb rémmese: így született meg dr. Frankenstein története. A határ túloldalán a badeni hivatalnok Baron Karl von Drais készíti el 1817-ben a Laufmaschine-t, amellyel a zabtermés tönkremenetele miatt elpusztult lovát akarta helyettesíteni, ahogy erre életrajzírója, Hans-Erhard Lessing jutott bizonyos közvetett bizonyítékok alapján. A futógép, vagy ahogy a franciák hívták a feltaláló neve után – draisienne –, merev favázás szerkezet volt két kerékkel, amelyet a lábak közé kapva lehetett hajtani, gurulás közben pedig akár egy lovon, azon ülni. Célja miatt hobbilónak is nevezett találmány számos technikai fejlesztéssel, továbbá egy gyönyörűvé formált, terméké tömörödő zsákutcát, a magaskereket követően kerékpárként vált már a tizenkilencedik század végére olyasfajta „kész” tárgyá, amely – a könyvhöz hasonlóan – egyértelműen utal a funkciójára.

A klímamérnökség Bjørn Lomborg⁴⁵ által javasolt eljárása – függetlenül attól, mennyire megvalósíthatók egyes javaslatai – a dizájn mibenlétéhez és definíciójához szolgáltat újabb adalékokat. Amennyiben ugyanis elfogadjuk, hogy a dizájn nem más, mint az emberi testet körbevevő prosztetikus rétegek sorozata, amelynek nem több és nem kevesebb a célja, minthogy egyszerre védje a testet a környezettől, továbbá ruházza fel erővel annak átalakítására, akkor nyilvánvaló, hogy az első eszköz nem más, mint az a csontbunkó, amit a Stanley Kubrick *2001: Űrodüsszeia* című filmjének negyedik jelenetében lel az első hominida. Az eszközök, a rétegszerűn körbevevő eszközök sorozatába illik a ruházat, a bútorok, a térhasználat, amely egy rendkívül komplex rendszerként, építészetként jelenik meg a mezőgazdasági forradalommal. Mely építészet, amikor eljut szervezetségének arra a fokára, hogy képes legyen a külső terek megszervezésére, megszüli egy még komplexebb réteget, a várost. Lomborg elképzelését követve hasonlóképp tekinthető a túlélést biztosító – meglehet techno-optimista attitűddel bevezetett – rétegnek a klímamérnökség.

⁴⁵ LOMBORG Bjørn: *Cool it – hideguér! A szkeptikus környezetvédő útikalauza a globális felmelegedéshez.* Ford. Gyárfás Vera; Bp., Typotex, 2008. (Szokatlan szempontok.)

A kötet alapkérdése indokolt, művészet – esetemben az építészet – és természet között ma komoly ellentét van. Az építészet elszakadt a természettől. De nemcsak a klasszikusan értelmezett természettől, hanem az emberi természettől is. Meggyőződésem, hogy ez az ellentét, belső ellentmondás művészet és természet(i környezet) között kizárólag a művészet (építészet) és az emberi természet (újra) összebékítése által való-sulhat meg. Vigyázat, halványméregzöld eszmefuttatás következik!

Ritkán hangoztatott alapvetés, hogy az építés – a szó szigorúan vett értelmével el-lentétesen – mindenképpen fizikai beavatkozással jár a természet rendjébe, ha úgy tetszik, konkrét rombolást okoz, kikerülhetetlenül. Így van ez egy kétszáz évvel ezelőtt a „legkörnyezetbarátabb” technológiákkal épült vályogház, vagy egy mai, modern, megjelenésében minimalista, de a legkorszerűbb építőanyagokkal és épí-tési technológiákkal „telezsúfolt” épület esetében is. A ház fizikai létező tájsebként, környezeti károkozásként tételezhető a területén álló fák kivágásától kezdve az alkalmazott építőanyagok primer energiatartalmán és a fenntartás, működtetés lég-, hang- és vízszennyező folyamatain át az elbontáshoz használt energiáig és az épí-tésitörmelék-lerakók rekultiválásának problémáig. A kérdés a tájseb létének mérete és hossza: mekkora a ház és mennyi idő alatt tűnik el nyomtalanul a természetben? Ebből a szempontból a mai épületek meglehetősen rosszul állnak, amihez a XX. szá-zad legfőbb építészeti gondolata, a modernizmus vezetett, természetesen jóhisze-műen, az ember megváltását szinte kizárólag a technikai fejlődésben látva. Míg egy premodern lakóépület nyomai legfeljebb száz évig voltak fellelhetők a lakatlanná válást követően, addig ez az időszak egy mai, modern családi ház esetében akár több ezer évre is tehető.

Nem mellékesen megjegyzendő, hogy a letűnt korok építészettörténeti vizsgálá-tai éppen ebből kifolyólag kizárólag az adott kor épületállományának elenyésző ré-szét képező, leginnovatívabb csúcsepítészeti remekművek, „különleges funkciójú” épületek (templomok, paloták, várak) vizsgálatára tud kiterjedni, hiszen a többséget adó lakóépületekből gyakorlatilag semmi nem maradt fent. Ez törvényszerűen de-formálja a múltról alkotott képünket, miszerint kizárólag a különlegest, a nagysze-rűt, a nagyléptékűt látjuk, a kicsit, a hétköznapi nem. Hogy ennek milyen hatása van a kortárs építészetelméletre, arra majd még egy kicsit később visszatérek.

Az ún. ökológiai lábnyom kutatása ma már elismert tudományág, bár ez nem oko-zott észrevehető változást az elmúlt évtizedekben az építések mindennapi szak-magyakorlásában itt, Magyarországon. Pontosabban fogalmazva csak másodlagos hatásai voltak: a környezetvédelem az építés jogi szabályozásába elsősorban és szinte kizárólagosan az épületszerkezetek hőtechnikai tulajdonságainak szigorítá-sában, illetve a hőtermelő berendezések típusának előírásában jelenik meg, az épí-tészeti alapvetésekben, az elméleti hozzáállásban alig. Azaz a probléma kizárólag adminisztratív kérdésként, teherként, szigorításként, plusz kiadásként merül fel,

a számok nyelvén, de mégis csak materiális módon. Ugyanakkor ezeknek az előírásoknak lappangó, alig vagy csak nagyon lassan tudatosuló módon mostanra mégis csak szignifikáns esztétikai hatásai vannak. A homlokzati hőszigetelések lágy anyaga (részben szerkezetileg, de leginkább gazdaságilag) lehetetlenné teszi kemény, karakteres homlokzatburkolatok (terméskő, téglá) használatát, ezáltal jelentősen korlátozva a természetes anyagok, az épített (tektonikus) és nem szerelt szerkezetek megjelenését a homlokzaton.

Napjaink mind hangsúlyosabb (esztétikai) problémája a korábbi, kizárólag használati meleg vizet előállító és csupán néhány négyzetméternyi felülettel megjelenő napkollektorokénál jóval nagyobb felületű, elektromos energiát termelő napelemek elhelyezése, építészeti kezelése. A tetőfelületek formálása, tagoltsága, felépítményei ritkán engedik meg a kötött méretű elemek építészetileg átgondolt, esztétikus elhelyezését.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy ma Magyarországon a környezetvédelmi, természetvédelmi szempontok szinte kizárólag anyagi teherként, esztétikailag romboló módon, felülről érkező szabályok által előírva jelennek meg az építészetben, amely lehetetlenné teszi a probléma humánus megoldását. A lelki aspektus figyelembevételére, a természetvédelmi szempontok szerves integrálódására van szükség a mindennapi építészetben (is), ha úgy tetszik holisztikus szemszögből, az (építészetelméleti) alapokat is érintve.

„A természet meg van bélyegezve és fertőzve általunk. Nincs olyan élő és látzólag élettelen polgára a természetnek, amely ne szeretne végre egyesülni a megváltott ember természetével. A fa lehetett volna ember, az állat lehetett volna ember, a Föld lehetne az új Nap.” Érzékletesebben aligha lehet megfogalmazni ember és természet viszonyát, mint ahogy azt Makovecz Imre tette 1988-as *Ami megtörtént és ami megtörténhetett*¹ című írásában. Napjaink földhözragadt, materialista gondolkodásában természetesen kontrasztos, meghökkentést kiváltó lehet egy ilyen kijelentés, de józan paraszti észjárásra lefordítva ez csupán annyit jelent, hogy a természet minden eleme egy felsőbbrendű, kozmikus harmónia után vágyakozik, amelynek megteremtésére az ember hivatott.

Makovecz ebben az erőterben fogalmazta meg az építészet, az építész szerepét: összekötni az eget és a Földet². Sokat emlegetjük a mester e gondolatait, néha már közhelyesnek is tűnik, de csak azért, mert nem az ő teremtményének magasából látunk rá erre a „definícióra”, hanem jó esetben zseniális építészeti alkotásaiban járva valóságosan vagy csupán virtuálisan, „képeik által”. Témánk szempontjából ezért muszáj egy kicsit a mi szintükhöz közelebb hozni ezt a (szerves) látásmódot. Ebben segítenek Szűcs Gábor táj- és kertépítész gondolatai, aki a tokaj-hegyaljai borvidék zöldterületeinek vizsgálata³ kapcsán jegyezte le az alábbiakat: „A táj alap-

¹ MAKOVECZ Imre: *Ami megtörtént és ami megtörténhetett volna* = *Makovecz Imre műhelye*. Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 1996, 178–179.

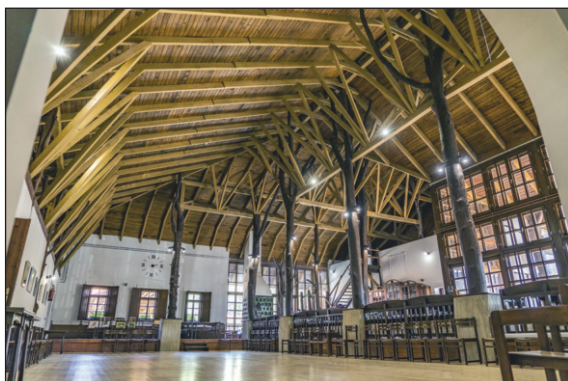
² Dobszay László beszélgetése Makovecz Imrével a templomépítészetéről. *Vigília*, 1988, 6.

³ Elhangzott A települési arculati kézikönyvek hatása Magyarország építészetére – A Metszet folyóirat konferenciája rendezvényen. Bp., Várkert Bazár, 2019. október 8.

1. kép:

Zalaszentlászló, faluház,
terv: Makovecz Imre,
fotó: Gál Roland.

2. kép:

Zalaszentlászló, faluház,
terv: Makovecz Imre,
fotó: Gál Roland.

gesztusai a földtörténet során a felszínt alakító erők és a formaképző erők együttes munkájának eredményei. Ezzel létrejött egy-egy hely lételehetőségeinek alapja, amit az ember az adott korszaknak megfelelően alakított, találta meg, hozta létre benne létalapjait és próbált meg úgy dolgozni benne, hogy abba a lehető legharmonikusabban illeszkedjen bele és számára életet éltető tereket, helyeket hozzon létre. Ehhez a természeti világot ismerő, felismerő, megismerő ember kellett, akinek a megélhetően kívül az volt a fontos, hogy a Teremtővel összhangban létezzen. Ez a létezési szándék alapvetően meghatározta tetteit és így a meglévőt csak tovább építhette, folytathatta a teremtést, abban kárt nemigen tett. Ennek a harmonikus létnek a nyomait ismerhetjük fel a tájban még ma is és feladatunk, hogy ha hiszünk benne, akkor szintén a Teremtővel való összhangban folytassuk azt, amit eleink tettek, természetesen a mai korszaknak megfelelően, de inkább a jövő létvilágának megfelelően, mert ha tudjuk mi a jövő, akkor azt tudjuk apró lépésekben leképpezni a mában, tetteinkben megjeleníteni. A most a jövőben gyökerezik és nem fordítva.

Tehát ma azon túl, hogy egy nehéz folyamat során eljutunk-e a hely megismeréséig, majd tudunk-e jövőképet alkotni abból fakadóan, még rengeteg múlik azon, hogy van-e, lesz-e aki ezt segíti megvalósítani.

Könnyen panaszkodunk, hogy hova lettek a hegy meredekebb oldalairól a szőlők, miért vannak a szoknyákon, de ki megy fel kapálni? Vagy miért fogynak, pusztulnak el az útszéli keresztek, de ki megy ma oda ezeket gondozni azzal a hittel, hogy ez fontos? Ki ültet ma fasorokat, hagyásfákat, jelfákat, pince mellé árnyat adó fát, amikor a fájában a tűzifát látják, a levelében a szemetelést? Ki rak ma kőmezsgyékét, kő támfalakat, ki védi ma meg a termőföld lepusztulását a hegyoldalakról? Megértjük-e, átlátjuk-e, hogy milyen hatalmas érték a föld termőképessége és látjuk-e mekkora munka lehetett a szőlőhegyünk vagy a kis kertünk humuszártégét létrehozni, amit ma egy-egy nyári zápor jelentősen lepusztít?

Mit látunk ma falvainkban? Elektromos vezetékek és oszlopok halmazát; aszfaltutakat, betonjárdákat; csupasz utcákat, ahol még a fű is nyűg, ha nő; tujásított utcákat, előkerteket; tájidegen növények sokaságát; fenyőfák uralta utcaképeket; lebetonozott, gondozásmentes udvarokat; az egyházi szakrális épületek környezete ma már nem minta a lakók számára; EU-konform, arctalan játszótereket; betonmederbe szorított patakokat. És nem, vagy alig látunk kultúrnövényekkel, hagyományos kerti növényekkel beültetett portákat; rendezett, tudatosan fásított és virágosított utcákat; rendezett, a múltban gyökerező karakterű köztéri elemeket; idős fákat, szőlőt és szőlőlugast; a helyhez illő kerítéseket; jó mintával szolgáló, „új földesúri”, új polgári kerteket; meanderező patakokat karakternövényeikkel...

3. kép:

Mád,
Rákóczi-Aspremont-kúria
felújítása,
terv: Erhardt Gábor,
fotó: Szántó Tamás.

4. kép:

Tállya, utcakép,
fotó: Erhardt Gábor.

A mai „modern” ember számára (akár városban, akár vidéken, falun él) a természettel való kapcsolat – jó esetben – a fűnyírásban, illetve a tujasor karbantartásában merül ki. A dús, áthatolhatatlan patakparti növényzet már nem rejt értéket a számunkra. Minden csupán annyiban elfogadható nekünk, amennyiben átlátható, akár a primitívségig rendezett. Ez igaz a mezőgazdaságban dolgozókra is, akik mindennapjaikat valóban a tájban, a „természetben” töltik. Én ezt – többek között – szintén a XX. század eleji modernizmus közvetlen, vagy talán közvetett következményeként értékelem. Ahogy Molnár Farkas bon motja szól: „az íves vonal a neurózis, az egyenes a rend”. Minél leegyszerűsítettebben élünk, annál vállalhatóbbak vagyunk. Ebbe a trendbe a modernizmus építészete teljes egészében beleállt. Mára a klasszikus modernitás (!) társadalmi elkötelezettsége és elvont alapokon nyugvó természetisztelete helyett egy talmi, formalista modernizmus (!) maradt. A végletekig leegyszerűsödő formavilág és anyaghasználat mögött egy átláthatatlanul bonyolult szerkezeti, technológiai és világgazdasági rend húzódik. Ezt hívjuk leegyszerűsítve (technikai) fejlődésnek, gazdasági fejlődésnek, amelynek töretlenségében feltétel nélkül hisz az emberiség, a „gazdaságkor”⁴ embere.

5. kép:

Tass, családi ház
felújítása és bővítése,
terv és fotó:
Czégány Sándor.

6. kép:

Pilisszentlélek, családi ház,
terv: Csóka Balázs,
fotó: Sebestyén István –
veranda.

⁴ CZÁKÓ Gábor: *Mi a helyzet? – Gazdaságkor titkai*. Bp., Igen Katolikus Kulturális Egyesület, 1995.

Az építészet, az építész nem vesz többé tudomást az ember természetéről, illetve háttérbe szorul praxisában az építészet saját belső rendje, természete (!). A gazdasági fejlődés primátusa elnyomja az előbb említett emberi természet, illetve a természet(i környezet) jelenvalóságát az építészetben. Pedig nincs külön természet(védelm)i érdek és gazdasági érdek. Csak az élet természete, sajátságosága van.

Napjaink környezeti anomáliái jelzések, hogy a modern kor embere rossz úton jár. Ahogy Balogh Péter ökológus gazdálkodó, az ártéri gazdálkodás egyik hazai képviselője fogalmaz: a mennyiségi tömegtermelés minőségi hiánytermeléssel jár együtt⁵. Ugyanakkor ő is azt mondja, hogy az ember jelenléte a tájban törvényszerűen sebeket ejt. Érzékeltes példája a meztelen csiga életünket megkeserítő jelenléte... Bocsnát a profán példáért. Az ember öl! De kérdés, hogy hogyan. Rafináltabbnál rafináltabb módszereket eszel ki a természet felzaboló meztelen csiga elpusztítására, vagy vesz néhány kacsát és azokkal eteti meg azokat. Az életben mindennek ára van.

A saját életem árát is át kell gondolnom, hogy ne éljek hiába. Ugyanakkor szorongva sem lehet egy életet leélni. Pontosan át kell gondolni a kompetenciáimat és azok mentén cselekedni. Ez nem egyszerű feladat és nem a Kossuth-díj felé visz egy építészt a mai gondolkodásunk szerint. Sokkal inkább a Szűcs Gábor által említett, egykor működő modellhez visz vissza. Ápolni kertjeinket, figyelmet fordítani az útmenti fészületre is. Értékrendet kell váltani. A modern, városi, elfogyasztó értékrend helyett a hagyományon alapuló, természetbe ágyazódó, megtartó értékrendre. Eddig a dolog fekete-fehérnek tekinthető. Az igennek igennek kell lennie, a nemnek pedig nemnek.

Józan ésszel ezt mindenki látja, egyet is ért vele, de a mindennapok cselekedetei nem követik a gondolatot. Ugyanis ehhez a világtörténelemben eddig sosem látott lépést kellene megtenni, a visszalépést. A gazdasági, technológiai fejlődés helyett fenntartható visszafejlődést⁶, ami lehetetlennek látszik.

A fejlődésben, vagy talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy az anyagi gyarapodásban való feltétel nélküli hit az elmúlt pár ezer évben sosem tört meg. A növekedés töretlen volt, mai materialista korunk az elmúlt évezredek történelmében a lineáris fejlődést látja. Ugyanakkor a szellemi ember számára magától értetődő, hogy ez a gazdagodás a nem materiális értékek elvesztésével, szellemi elszegényedéssel párosul. Történelmi léptékben tekintve az is elmondható, hogy a fejlődés lassulását, időleges visszaesését kizárólag természeti események, leginkább járványok okozták. Az ember saját szándékából sosem lassított. Napjaink további kényszerítő tényezője a mind nagyobbra duzzadó létszámú földi lakosság, amelynek minden tagja gazdagodni, anyagi javakban bővelkedni akar. A tömegdemokráciák korában az „elit” nem mondhat ellent ennek az akaratnak, hiszen azzal a saját legitimitását, azaz az újrávalasztását kockáztatná, illetve lehetetlenítené el. Örögi körbe kerültünk, amiből az emberiség saját akaratából nem fog tudni kilépni, a fenntarthatóság felé elmozdulni.

⁵ Balogh Péter írásait lásd itt: <https://www.emberestisza.blogspot.com>

⁶ SIPOS Mihály: *Fenntartható visszafejlődés*. Cegléd, szerzői kiadás, 2018.

Az előadás megtartásának időpontjában, 2019 novemberében még én is abban a szilárd meggyőződésben voltam, hogy nem is lehetséges egy ilyen esemény bekövetkeznie. De e vélekedésemet éppen a természet cáfolta meg a koronavírus megjelenése révén. Hogy ezt véletlennek vagy sorsszerűnek tekintjük, azt mindenki maga döntse el, de tény, hogy ez egy hatalmas lehetőségnek ígérkezik a liberális kapitalizmus által működtetett globalizáció, vagy inkább a globalizáció által működtetett liberális kapitalizmus jelenlegi állapotában.

7. kép:

Dunakeszi, családi ház,
terv: Kozma Zsuzsanna,
fotó: Kedves Zsófia.

8. kép:

Hercegkút, családi ház,
terv: Kovács Ágnes,
fotó: Szász István.

Természetesen nincsenek illúzióim a mintegy nyolcmilliárd földi lakó mentalitását, vágyait, belátását illetően, ugyanakkor az én helyzetemben mindenképpen izgalmas gondolatkísérletnek ígérkezik a járvány elvonultával felerősödő gazdasági válság utáni újjáépítés lehetséges forgatókönyvén való elmélkedés. Abban mindenki egyetért, cikkek sora írt arról a közelmúltban, hogy bár a globalizáció bizonyára nem fog nyomtalanul eltűnni, de a nemzeti lépték mind gazdaságilag, mind hatalomtechnikailag meg fog erősödni, meghatározóbbá fog válni. Tulajdonképpen ezt lenne jó a művészet, ezen belül az építészet területén is, természetesen fenntartható módon érvényesíteni. A belátható közelségbe, azaz a hagyományon alapuló

nemzeti léptékbe (vissza)hozott művészet, építészet lehetővé tenné a művészet és az emberi természet összebékítését.

Ez egyáltalán nem elképzelhetetlen, mivel volt már erre egy jó példa, az 1990-es évek organikus építésze, amely a technicizáltságnak egy közepes fokán még megtehetette, hogy megőrizze azt, ami egyedi, azaz jól beazonosítható a magyar népi építészetben, vagy mondjuk úgy, hogy a hagyományos magyar vidéki építészetben. Ezzel párhuzamosan azonban korszerű volt, amennyiben a kor sajátos (részben Makovecz Imre és holdudvara által diktált) szellemének megfelelően továbbgondolta a népi építő hagyományt, vagy inkább hagyatékot. E továbbgondolás mértéke a laikus számára még átlátható volt, a végeredmény nem egy követhetetlen szellemi lepárlási folyamat eredményeként létrejött gondolati absztrakció volt. Ugyanakkor minden építész és megbízó egyéni alkotói hajlamait is kiélhette, a formai újrafelfedezésben lubickoltak az autonóm alkotók, talán úgy, mint Kós Károly tehette azt az 1900-as évek elején a kalotaszegi építészetet megismerve.

9. kép:

Érd, családi ház,
terv: Salamin Ferenc,
fotó: Maklár Zoltán.

10. kép:

Ispánk, családi ház,
terv: Makovecz Imre,
fotó: Dósa Papp Tamás.

Tehették mindezt azért, mert a hagyományban olyan, az ember és az építészet alaptermészetéhez tartozó elemeket találtak, amelyek a magyarság számára ismerősek és könnyedén dekódolhatók voltak. Leegyszerűsítve az otthonosság fogalmát használhatnánk e két kor, a két századforduló építészetére, ahol ráadásul az építészet harmóniára törekedett a természettel. Mind a valós, mind az emberi természettel. Szilárd meggyőződése, hogy amikor a természet védelméről beszélünk, akkor nemcsak (termő)földről, növényekről, állatokról, levegőről és vízről kell beszélünk, hanem az emberről is. A természetben élő ember természetének védelméről. A napjainkban – megrázóan lassan – kibontakozó paradigmaváltásnak is ebbe az irányba kellene mutatnia – első állításom szerint –, a lelki aspektust is bekapcsolva a folyamatba. Ugyanis enélkül, azaz a lelki megérintettség nélkül ez a folyamat nem fog tudni szervesen lejátszódni. A mindennapi (tömeg)ember abban a változási folyamatban tud aktívan részt venni, amely lelkileg is megérinti őt, azonosulni tud vele. Illeszkedik a természetéhez.

Így elérkeztünk a továbblépéshez megválaszolandó legfontosabb kérdéshez, hogy mi az ember természete? Különösen, mi a magyar ember természete? Illetve milyen a természet természete? Már-már az ürességig rendezett, „letisztult” vagy átláthatatlanul összetett, televényszerű, amely mögött egy teljességében nem megismerhető éltető erő van.

11. kép:

Magyarfenes, nyaraló,
terv: Tóthfalusi Gábor,
fotó: Andrei Neamtu.

12. kép:

Balassagyarmat,
családi ház,
terv és fotó:
Kovács Gábor.

Frank Lloyd Wright így írt erről *Testamentum* című könyvében: „Egy szép épület több mint pusztán tudományos eredmény: élő organizmus is egyúttal, szellemi fogantatású jelenség, műalkotás, amelynek megteremtésében sokkal inkább az inspiráció diktálja a helyes módszereket, mint holmi ízlésbeli megfontolások, vagy a mindent középszerűsítő átlagszellem.” „Az organikus építészet természetből fogva romantikus: rokon az ábrándos emberi szív poézisével... A jellem ma sem kevésbé korszerű az építészetben, mint a megelőző korok emberének életében.”⁷

Itt térhetünk vissza az említett problémára, miszerint a megelőző korok építészetéből csak azt a fél százalékot látjuk, ami megmaradt és amit stílussteremtőnek tekintünk: katedrálisokat, várakat, palotákat. De mi a helyzet a megmaradt 99,5%-kal? A letűnt korok mindennapi építészetével? Szinte semmit nem tudunk róla, vagy legalábbis nem tekintjük a ma építésze számára példamutatónak, különösen nem tartjuk annak mi, magyarok. Pedig az építészet természete e két szélsőség között húzódik. Az egyik a reprezentáció, az újítás, ha úgy tetszik, a forradalmi gondolkodás, a másik a harmónia, az otthonosság, végső soron a konzervatív értékek.

Mai agyonmediatizált világunkban csak az számít, ami képek formájában, legalább három különálló forrásban megjelenik a médiában a legkisebb családi ház bővítésétől a számolatlanul épülő kortárs művészeti múzeumon át a hatalmas iroda-komplexumokig. És mindegyikük természetesnek tekinti, hogy feladata a reprezentativitás, a minél agresszívebb formai nóvum. A média csak arra fogékony, ami ebbe a globalizált értékrendbe illeszkedik. Az újdonságot kizárólag ennek keretei között keresi, illetve mutatja be. Ezeket a kereteket ma szinte kizárólag a minimalizmus, illetve a technicizáltság határozza meg. Kis túlzással állítható, hogy ma is a huszadik század elejének építészeti vívmányait próbálja a mainstreamépítészet utánozni, annak forradalmi gondolatísága nélkül, kizárólag a főbb esztétikai jellemzőket hangsúlyozva ki a végletekig. A száz évvel ezelőtti, társadalmi kataklizmából táplálkozó forradalmi minimalizmustól eljutottunk oda, hogy az „ősfelejtés”⁸ teljes lett, a modern építészet jelentésnélkülisége egyfajta önreferencialitássá változott. Ráadásul nincs az építészetben hierarchia, a családi házak éppen olyan építészeti esz-köztárral rendelkeznek, mint a nagyobb középületek, csak a léptékük kisebb. Az építészeti krémje által erőltetett semmi esztétikája véleményem szerint a műveltség kiveszése miatt önismétlő ürességhez vezetett el, amely korszellemnek nem túl kecsgetető, különösen a kis léptékű építészet, a családi ház, otthon esetében.

Vágyaink, hajlamaink szerint a mindennapi élet alapjának a harmóniát szeretnénk megtenni. Ráadásul arra is vágyunk, hogy ez a harmónia „legyen valamilyen”. Ezért utazunk távoli tájakra, hogy ezt a sajátos, jól beazonosítható harmóniát megtapasztaljuk Velencében, Toszkánában vagy a svájci Alpokban. Ahogy Gion A. Caminada svájci építész írja: „Az ismétlődés mindig is érdekelt. A modern nagyvárosok elképesztő vizuális tarkaságát unalmasnak találom. Ezzel szemben a régi olasz városok egyszótagúsága bájos. Úgy hiszem, hogy nem vagyunk képesek túl nagy

⁷ LLOYD WRIGHT, Frank: *Testamentum*. Bp., Gondolat, 1974.

⁸ SCHNELLER István: *Modern szakrális épületek*. Bp., Typotex Kiadó, 2019.

változatosságot befogadni. Bizonyos dolgok ismétlődésével megelőzhető a világ monotonná válása.”⁹

13. kép:

Devecser,
vörösiszap-katasztrófa
utáni újjáépítés,
fotó: Erhardt Gábor.

14. kép:

Devecser,
vörösiszap-katasztrófa
utáni újjáépítés,
fotó: Erhardt Gábor.

Ez végső soron az illeszkedés: a városi/természeti környezethez, az emberi természethez egy harmonikus, otthonos összkép, településkép, épített környezet megteremtése érdekében. Ismét Caminada szavait idézve: „A kultúra kultiválás, megművelést jelent, befejezni mindazt, ami természetes. De a kultúra másságot is jelent, ezért a globális normák a természet legnagyobb ellenségei. A kultúrturista egy elmentett világot keres, hogy megtermékenyítse saját kultúráját.”¹⁰ Megtesszük-e ezt mi itt a saját környezetünkben, itt a Kárpát-medencében? Van egyáltalán saját identitásteremtő építészeti karakterünk, amiből egy toszkánaihoz hasonló, egységes hangulat összehozható? Ha van, mi az? Mi a magyar ember természete?

Zelnik József etnográfus nagyon sokat foglalkozott ezzel a témával, amit talán az alábbi írásában foglalt össze a legtömörebben: „Amikor Haeckel bevezette az »ökológia« szóösszetételt, akkor Darwin azon tételére utalt vissza, amelyben a ter-

⁹ SZABÓ Péter: *A hely állandói egy új építészet alapjait képezik – A hagyományos építési technológiák továbbélése* Gion A. Caminada építészetében.

¹⁰ Interjú Gion A. Caminadával.

mészet háztartásáról beszélt. Ezért használta az OIKOS görög szótövet, ami háztartást jelent. Számunkra, akik a modernizációs mítosznak már nemcsak az előnyeit, hanem egyre nagyobb hátrányait is »élvezzük«, az OIKOS görög szótőnek egy másik, mára egyre erősödő jelentése is van. Ebben a szóban ugyanis benne rejlik a ház (az élethez közvetlenül tartozó terület), de a haza is, sőt az egész emberiség otthona, ahogy azt az OIKUMENE kifejezés mutatja. A szó ilyen értelmű megvilágítása és életünk ennek függvényében való átvilágítása talán választ ad arra, hogy a túlhasznolt modernizációban mitől sterilizálódik, értéktelenedik el, megy veszendőbe a társas értelemben vett hely mint tartalom. Mitől pusztul körülöttünk a ház, a haza, miért üzetünk ki életünk kertjéből. Kimondhatjuk, hogy a huszadik század végén éppen az otthon és az otthonosság lett a legnagyobb kihívás és vágy. Gazdasági értelemben a kicsi a szép, politikai értelemben a gondolkodj globálisan, cselekedj helyileg, kulturális értelemben pedig az azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne képletében...

Természetesen az itt felvázoltaknak akkor lenne igazi értelme, ha általa elmozdulhatnának egy új nemzeti kulturális identitás megfogalmazásának irányába is. Amelynek egyik alapvető kérdése az lenne: »miféle sajátos hozzáférhetőséget jelent az emberlét alapkérdéseihöz a helyi kultúrához tartozás«? Ki tudjuk-e szabadítani a haza fogalmát a huszadik század eleji Heimat-kultusz, majd az azt kompenzáló Heimatforschung tévútjairól. Vajon nem éppen egy, a faji alapok helyett az otthon, az otthonosság alapjairól indított hazameghatározás szabadít ki bennünket az Ernst Block által megfogalmazott dilemmából, hogy a haza az a hely, ahol az emberiség még sosem volt? Természetesen ehhez a legkényesebb pont, például a nemzeti szimbólumok kritikai feltárása szükséges, mondjuk egy magyar hermeneutika keretei között. Egy ilyen szimbólumkutató megteremtene többek között a nemzeti szimbólumok állandó közösségi visszavételének lehetőségét és új felmutatását, kizárva ezáltal ezeknek a szimbólumoknak – főleg politikai – bemerevedését, és biztosítva a nemzet legjobb szellemi képességeinek folyamatos működését a társadalomban.”¹¹

15. kép:

Kistarcsa, gyűrűház,
terv: Engelmann Tamás,
fotó: Engelmann Tamás.

¹¹ ZELNIK József: *Oikológia = Őkotáj*, 1994. tavasz-nyár, 7–8.

16. kép:

Mád, családiház-felújítás,
terv és fotó: Kovács Ágnes.

Meglátásom szerint e „nemzeti szimbólumok” tekintetében igen jól állunk mi, magyarok, magyar építészek. Egyfelől a magyar ember lelki alkata hegyaljai lelki alkat. Szétválaszthatatlanul összetartozik a szőlővel és a borral, viszonyuk mondhatni egzisztenciális mélységű. „Lehet élni bor nélkül? Lehet, de az egész feleannyit sem ér... A bor nem tartozik a létfenntartáshoz és ez benne a nagyszerű, hogy felesleges, és fontosabb, mint maga a dolog... Az egyedül érvényes életrendnek az életért való küzdelmet fogadták el, és csak annak lehet komolysága, ami én és érdek, előny és haszon. A bor a létért való küzdelmen kívül áll, mint a vallás, a művészet és a szépség.”¹²

A hegy derekán a napsugárzás szokatlan beesési szöge és az észak felől védett mikroklima felragyogtatja a Hamvas által többször említett orfikus hangulatot, amelyben egyszerre van benne az aranykor (talán) sosem volt természet feletti harmóniája és az ember eszményi életfeltételeinek megvalósulása. A szőlőben elszórtan megbújó hegyaljai pinceépület és az azt körbevevő szőlőskert az egyik legerősebb egzisztenciális kategória (volt) a magyar ember számára. A kertet (a kenyérhez hasonlatosan) életnek hívták, ami sokat elárul a magyar ember földhöz való kötődéséről.

Amíg a síkságon kalászosokat termesztettek, vagy a vadvizek járta árterek hasonvételeit élvezték, addig a hegyből fát, követ nyertek ősünk. Mindkettőt a létfenntartásért tették. (Jellemzően az egyik zömében nyári, a másik pedig inkább téli elfoglaltság volt.) A gabonából kenyér, azaz élet, a fából tüzelő lett, illetve hajlék épült. A síkság és a hegy találkozásánál azonban ott van a hegyalja, egyfajta átmeneti területként. Itt érzi jól magát a „felesleges” szőlő, amely „nem tartozik a létfenntartáshoz”, de amelynek ápolása meglehetősen sok veszéllyel jár. Jellemzően itt a legtöbb dolog tavasszal (metszés) és ősszel (szüret) van, átmeneti időkből. A szőlő, bár gyökereivel a földbe kapaszkodik (és számos ásványi anyagot, illetve vizet vesz fel általa), a Nap érlelő ereje nélkül mit sem ér. Azaz összeköti a földet és az eget.

¹² HAMVAS Béla: *Öt génusz = Hamvas Béla művei* 16., Magyar Hüperion 2. Bp., Medio Kiadó, évfjárt-megjelölés nélkül.

A szőlőskert hátával a kőgátnak vagy magának a hegynek támaszkodik, ahogy a tornácot egyik oldalról a ház (csak néhány kis nyílással megszakított) fala zárja. A legjobb szőlőterületek déli kitettségűek, északról védi őket a hegy a hideg légáramlatoktól. Jellemzően a tornác is dél felé nyitott, oszlopai a szőlőkaróknak feleltethetők meg. Milyen érdekes, hogy a tornácok oszlopaira gyakran szőlőt futtattak eleink. A hegyaljai lét összefonódik a tornácegyszisztenciával.¹³

17. kép:

Szőlőhegy, hangulat,
fotó: Erhardt Gábor.

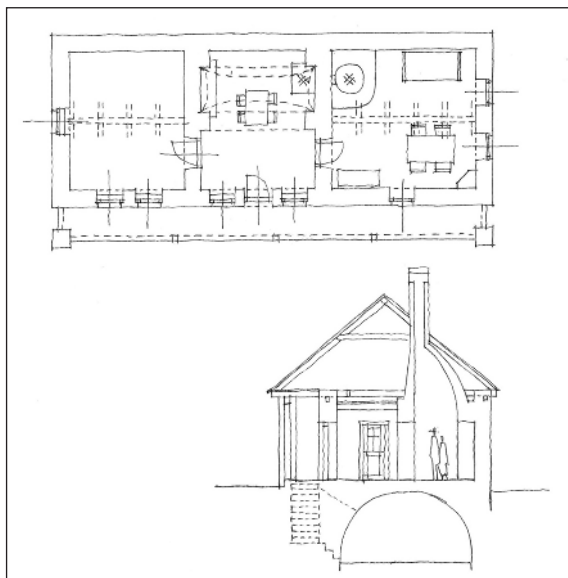
18. kép:

Tornác, hangulat,
fotó: Erhardt Gábor.

¹³ ERHARDT Gábor: *Existentie Submontanae* = Régi-Új Magyar Építőművészet, 2005, 2. sz., utóirat melléklete.

A tornác más szempontból is érdekes lehet számunkra. Ahogy átmeneti hely a hegyalja, ugyanúgy átmeneti tér a tornác. Átmenet a bent és a kívül között. A hagyományos magyar építészetnek ez a hármasság az (egyik) esszenciája, amely a tér mindhárom irányában megtalálható. A már említett kívül, a tornácon, illetve bent hármasa mellett ott van a tisztaszoba, konyha, kamra térsora, illetve a padlás, földszinti lakótér, pince vertikális osztása. E három tengely egy hármasság közép pontban metszi egymást. Ez a magyar építészet természete. Jóval inkább, mint a posztmodern hazai megjelenése óta mindinkább elterjedő csűr motívum, azaz a végtelenségig lecsúszasztott építészeti tömeg alapképlete.

E két esszencia úgy viszonyul egymáshoz, mint a szintén Hamvas által kifejtett gondolat szerint a hely és a tér.¹⁴ A térnek geometriája van, ami számmal leírható, de üres. Ezzel szemben a helynek hangulata van, érzetek, amelyek kiemelik a térből, többé teszik, mint a tér egy esetleges pontja. A valamilyenséggé kiemeli a helyet a térből. Schneller István a modern szakrális épületekről írt művében azonban már „nem helyekről”, illetve „démoni helyekről” szól, amikor egy (valódi) hely valamilyenséggé közhelyszerűen sajátítja ki az adott épület, használva az eredeti hely szimbólumait, tulajdonságait. A kettő között a különbséget a hely szelleme, annak építés általi megértése és az épületben való megjelenítése adja. Természetesen ennek is több szintje létezik. A megjelenítés lehet egyszerű térszervezési és formai utánzása az egykor volt háromosztatú magyar háznak. A hagyaték (!) formai ismétlése. Ennek ellene szól a lakó funkció napjainkra jellemző alaprajzi differenciálódása, az alaprajzok tagoltsága és összetettsége. Ekler Dezső mondta, hogy az organikus építészet legnagyobb problémája, hogy nem tud kiszabadulni a családiház-funkció-

19. kép:

Idealizált
háromosztatú ház,
terv: Erhardt Gábor.

¹⁴ HAMVAS: *i. m.*

nak a hagyományos magyar parasztházba való „beleszuszkolásán”. Természetesen van ebben igaza, de ha csak ennyi történné a mai magyar építészetben, már az is előrelépés lenne napjaink pluralista stíluskavalkádjához képest. A magyar lakóház háromosztatúsága a régiség emberének a természet kozmikus rendjében való létezéséről szól és bőséges inspirációt rejt a kortárs építészet számára is.

Erre jó példa Makovecz Imre építésze, amely több síkon is meg tudta jeleníteni a hagyományt. (!) E több sík részben kiegészítette egymást, mint a százhalombattai római katolikus templomban, részben többek számára is érthetővé teszi az épületeit, átélhetővé az ő szerves gondolatosságát. „Szerencséjére” ezt egy olyan időszakban tehetné, amikor az emlékezésnek, a „valamilyenségnek” komoly tétje volt. A szocializmus pusztításai közepette hatalmas szükség és óriási lehetőség volt az általa képviselt gondolatosságra. Megmutatni azt is, ami megtörténhetett volna, amellet, ami (sajnos) megtörtént. Az ő építésze a valódi természet és az emberi természet mély ismeretéről tesz tanúbizonyságot, és az építést nem csupán fizikai, anyagi aktusnak tekinti.

Martin Heidegger *Bauen, Denken und Wohnen*¹⁵ című előadásában a német nyelv etimológiai elemzése alapján megállapítja, hogy az emberi lét az építés fogalmával értelmezhető. Az emberi lét(ezés) a lak(oz)ás által válik megfoghatóvá, azonban a lakozásnak feltétele az építés. Az építés szó ugyanakkor kétféle cselekvést is kifejez. Egyrészt a tényleges építést, azaz az építmény fizikai létrehozását (latinul aedificare), illetve az építést, ápolást (ti. a növekedését). Ez lényegében nem más, mint a földművelés, azaz az agrikultúra (latinul cultura).

20. kép:

Szentgyörgy-hegy, nyaraló,
terv: Szűcs Endre,
fotó: Dósa Papp Tamás.

¹⁵ HEIDEGGER, Martin: *Építés, lak(oz)ás, gondolkodás* = SCHNELLER István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Ford. Schneller István, Kecskemét, Librarius, 2002, 257–270.

21. kép:

Csíksomlyó, családi ház,
terv: Esztány Győző,
fotó: Szigeti Vajk István.

Meglátásom szerint nem más az építészet feladata a közeljövőben, mint ez az ápolás, építés. Képletesen és valóságosan is. A természet védelmének egyik legfontosabb törvénye, hogy ne dobod el, ami még használható. Azaz, amíg van használható, üres épület, addig igyekezzünk azt használni és ne újat építeni. Ez természetes módon hozzájárulhatna hagyományaink újratanulásához is. Caminada „akkor érzi úgy, hogy szabadon alkothat, ha a tervezett épület egy adott kulturális közegbe kerül az adott közeg által meghatározott paraméterekhez igazítva. Az építészet csak akkor tud a társadalomban szerepet játszani, ha a tervezés az adott környezetben gyökerezik, a helyben található anyagok felé fordul.” Caminada ebben a gondolatában összekapcsolja az adott közösség tagjának természetéhez való illeszkedést és a tényleges természeti környezethez való illeszkedést. Szülőhelyén és egyben mai lakhelyén, a svájci hegyvidéki Vrin kicsiny falujában épített épületei illeszkednek a hely adottságaihoz (tájolás, terepviszonyok), illeszkednek a helyi anyaghasználathoz és építési technológiához, formailag is követik a település építési hagyományait. Ugyanakkor nélkülözik a romantikát, vagy ha úgy tetszik, a lelki aspektust. „...sok mai regionális ideológia retrográd utópiákat takar. Ezek egy soha sem létezett világot vizionálnak. Maguk a parasztok sem voltak soha regionális vagy akár folklorisztikus beállítottságúak. Ez az épületeiken is tetten érhető. Az építészeti hitelesség más állandókra vezethető vissza: klíma, topográfia, történelem stb.”¹⁶ Ez a gondolata már teljesen a modernizmus anyagelvűségét, technológiaorientáltságát tükrözi, amely nagy mértékben ellentmond az én tapasztalataimnak. Mindettől eltekintve a világhírű zürichi ETH tanáraként, a szintén ott tanító Herzog és DeMeuron építész párossal polemizálva, saját kis léptékű épületeivel nagyon komoly cselekedetet hajtott végre az építészetnek (az emberi) természetéhez való visszavezetésére.

Magyarországon talán U. Nagy Gábor néhány őrségi épülete volt hasonló, amelyek azonban csak egy jól lehatárolható, nem túl hosszú alkotói periódus eredményei voltak. Saját elmondása szerint ez a kézműves, hagyományon alapuló építészet a XXI. század elején már nem volt fenntartható. Elsősorban gazdaságilag, másod-

¹⁶ CAMINADA, Gion A.: *Kilenc tézis a periféria erősítésére*. Ford. Herczeg Tamás DLA.

42 sorban (erre észszerűen reagálva) etikailag sem. Ebben nagyon hasonlít Caminadára, amennyiben a paraszti építés területén – igazi autonóm alkotó értelmiségiként – döntően materiális, technológiai sajátosságokat lát.

22. kép:

Kétvölgy, nyaraló,
terv: U. Nagy Gábor,
fotó: Dósa Papp Tamás.

23. kép:

Őrisszentpéter, nyaraló,
terv: U. Nagy Gábor,
fotó: Dósa Papp Tamás.

Ugyanakkor a napjainkat meghatározó és a gazdasági körülményeinket a közeljövőben feltehetően újraíró hatások akár ezen a helyzeten is változtathatnak. A globalizáció kárára a lokális megerősödése ráirányíthatja az építészek figyelmét a magyar épületállománynak még ma is döntő hányadát képező háromosztatú magyar hajlék alaptípusára mint használható épülettípusra, mint egy művészetileg inspiráló hagyományra, vagy inkább hagyatékra. Ez formailag, léptékben egyfajta visszalépést fog jelenteni, de ezzel párhuzamosan az ezzel a formával, építési logikával rokonítható környezetbarát építési módban és végső soron a természethez való viszonyulásunkban komoly előrelépésre van lehetőség. Építőanyagok újrahasznosításából eredeztethető új homlokzati harmóniakra, környezetbarát építőanyagokra, a passzív energiahasznosításra és a kalákában való építésre, végső soron közösségépítésre. Ebben a felfogásban egyszerre juthat érvényre a természet(i környezet), az emberi természet és az építészet természete.

Erre az építészetre aligha lesz fogékony a napjainkat (még) meghatározó globális média, de talán éppen ez a gondolat lesz a közeljövő nemzetközileg, ha úgy tetszik

globálisan is meghatározó szellemi innovációja. A koronavírus-járvány kapcsán említett nemzeti önrendelkezés erősödése egészségesen a kultúra területén tud ellenállást kifejteni a globalizmussal szemben. Ehhez természetesen szellemi innovációra, jelentős többletenergia befektetésére, illetve a beuysí „mindenki lehet művész”-elmelet újrafelfedezésére lesz szükség. Emellett pedig a magyar ember természetének megismerésére és az ebben rejlő lehetőségek kiaknázására. Békés Márton szavaival: „A bennszülöttek öntudatának elvétele, önbecsülésük csökkentése, a kisebbrendűségi érzés belsővé tétele hatékonyabb fegyver, mint az ellenállást kiváltó megszállás... A XXI. században az agyban kell partra szállni.”¹⁷

24. kép:

Szentendre, családi ház felújítása és bővítése, terv: Erhardt Gábor, fotó: Kedves Zsófia és Erhardt Gábor.

43

25. kép:

Szentendre, családi ház felújítása és bővítése, terv: Erhardt Gábor, fotó: Kedves Zsófia és Erhardt Gábor.

¹⁷ BÉKÉS Márton: *Hibrid utóvédharc*, https://mandiner.hu/cikk/20200107_hibrid_utovedharc.

26. kép:

Szentendre, családi ház felújítása és bővítése, terv: Erhardt Gábor, fotó: Kedves Zsófia és Erhardt Gábor.

27. kép:

Szentendre, családi ház felújítása és bővítése, terv: Erhardt Gábor, fotó: Kedves Zsófia és Erhardt Gábor.

Epilógus

A mellékelt képeken látható épületfelújítás a saját házam, amelynek „természetbarátságáért”, kicsiny ökológikus lábnyomáért a saját hitelességemmel tudok felelni. Amit tudtunk, felhasználtunk a meglévő anyagokból, a többit a közeli bontásokból szereztük be. A cserép egy részét saját magam talicskáztam át a második szomszédból. Rettentő sok saját munkát fektettem bele az épület tervezésébe, építésébe, utóbbit többnyire a két kezemmel, nem rendelkezve modern szerszámokkal. Természetesen mindezt nem (kizárólag) az ökológiai lábnyom csökkentése miatt tettem, hanem sokkal prózaibb okból: a pénzhiány okán. Ebből a szempontból a magyar vidék sajnos „elég jól áll”, működtethető lenne az általam (is) kitalált halvány méregzöld ökológiai modell...

28. kép:

Szentendre, családi ház felújítása és bővítése,
terv: Erhardt Gábor,
fotó: Kedves Zsófia
és Erhardt Gábor.

29. kép:

Szentendre, családi ház felújítása
és bővítése,
terv: Erhardt Gábor,
fotó: Kedves Zsófia és Erhardt Gábor.

Békés Márton

UF5 – Kommentár *Az utolsó felkeléshez*

„Ablakom előtt állva
Minden este különleges
Történekeket vártam.
Gonosz előjeleket kerestem,
Az utcán átrohanó homokvihart,
Éjjeli szivárványt.”

Misima Jukio*

47

Fél évtizede írtam *Az utolsó felkelést*. Amint Guy Montag – Ray Bradbury kultikus, 451 *Fahrenheit* című disztópikus regényének főszereplője –, úgy éreztem én is: „*Ten-ni fogok valamit! Nem tudom, mit, de valami éktelen nagyot!*”¹ Ebből az indulatból, dühből és haragból lett ez a könyv.

A jó könyv nem hagy nyugton. Nem ér semmit több száz oldalt írni, ha a kötet fő mondanivalója nem fér rá egy sietve átadott bérlet hátoldalára. 100 oldal = 1 jel-szó. Hosszan írni sokkal könnyebb, mint tömören, velősen, mely utóbbira a magyar nyelv egyébként igen alkalmas. Ha egy könyv fejezeteinek végén nem áll össze egy-egy világos, élére állított tételmondat, akkor jogosan merülhet fel a köntörfalazás, konfliktuskerülés és az „egyfelől-másfelől” gyávaságának gyanúja. *Az utolsó felkelésnek* van jelszava: VISSZA A TERMÉSZETET!

E könyv szertelen szerkezetét tekintve nem más, mint kiáltvány – könyvkiáltvány. Alaphangjához a kulcsot egy Charles Péguy-idézet adja meg, mely szerint „*Ebben a küzdelemben az egyik oldalon a modern világ áll, a másikon minden más lehetséges világ.*”² A modern előtti, utáni és elleni indulatok és érvek vannak az egyik oldalon, a modernitás monstruma pedig a másikon. Minden, ami ebben a könyvben szerepel, egy képzeletbeli felkelés alanya, amely széles frontvonalon állva egy mitikus, közös harci riadóra indul meg. De „*ez a forradalom – olvasható a könyvben – olyan lesz, mint a szél. Átfúj rajtunk.*”³ Az „utolsó felkelés” szelíd lázadás, békés forradalom, ezért fő képe a sztrádákat elfoglaló szarvasok hadserege, a külvárosban megjelenő rókák portyázása és a belvárosig hatoló vaddisznók előőrse.

Ezzel kapcsolatban azonban a metaforánál valóságosabb folyamat is zajlik. Mikközben soha nem látott pusztulás megy végbe a flórában és faunában, a természet egyre közelebb jön hozzánk.

---

* Részlet *Magagoto* [gonoszságok] című 1940-ben írott verséből. Idézi: STOKES, Henry Scott: *Misima Jukio élete és halála*. Ford. TÓTH Andrea, Bp., Szenzár, 2001, 70. A szöveghez fűzött hasznos megjegyzéseiről és tanácsaiért köszönettel tartozom Uri Dénes Mihálynak, a gondolatmozdító kérdéseiről pedig Kemenes Tamásnak.

¹ BRADBURY, Ray: *Fahrenheit 451* [1953]. Ford. LORÁND Imre, Bp., Göncöl, 1991, 77.

² Id. BÉKÉS Márton: *Az utolsó felkelés*. Bp., Századvég, 2014, 15.

³ Uo.

Jó ideje zajlik a „hatodik kipusztulás”.⁴ Ennek részeként az elmúlt félezer évben 322 szárazföldi gerinces faj tűnt el, amelyek pedig megmaradtak, azok létszáma negyedével csökkent; az elmúlt negyven évben az emlősök, madarak, hüllők, kételtűek és madarak populációja 52 százalékkal zsugorodott; a vadon élő bőlények például fél-egy évszázada teljesen kivesztek, s további egymillió élőlény közvetlen veszélyben van. A természetes élőhelyek területének zsugorodása és a biodiverzitás csökkenése az ökoszisztéma összekapcsolódó fajainak, egyedeinek szerves egészét fenyegeti egyensúlyvesztéssel, felbomlással, pusztulással. Mindezt a tájidegen, esetenként inváziós fajok szaporodása, a betegségek terjedése, a talaj és a levegő szennyeződése, a víz (forrásoktól és folyóktól a tengereken át az óceánig tartó) szennyeződése és savasodása, valamint a drasztikus időjárási anomáliák szaporodása egyre csak súlyosbítja. Ez utóbbiak oka a klimatikus változás, amelynek sebessége az igazi probléma, mert azokhoz a fajok nem képesek alkalmazkodni.

Márnem csak Székelyföldön, hanem Nógrád megyében is hír egy-egy medve fel-tűnése, amely eleinte Szlovákiából kelt át a határon dél felé telente. A medve, amely a kiegyezés idején pusztult ki, 1983-ban és 1994-ben egyszer-egyszer felbukkant, fél évtizede immár állandó lakóvá vált Észak-Magyarországon. Akárcsak a farkasok, amelyek a hiúzok után tartósan megtelepedtek a Zempléni-hegységben. 2015-ben a Bükkben tucatnyi egyedből álló farkasfalkát láttak, s ugyanekkor a Bakonyban – igaz, meg nem erősített – medveészlelés is történt. A farkast ugyanúgy 150–200 éve pusztították ki, mint a hódot, amely hozzá hasonlóan visszatelepült (miután egy-két párt visszatelepítettek), és 2014-ben a Kopaszi-gátnál történt lencsevégre kapása rögtön Az év természetfotójának egyik első helyezését érte. Azóta „életvitelszerűen” városban élő hódot láttak már Békásmegyeren, a Rákosmentén, Budafokon és Újpesten is. Több mint száz év után hóbagoly is előfordul Magyarországon, miközben a sünpopuláció manapság nagyobb városban, mint vidéken, sőt a vadmacskák is újra megjelentek erdeinkben.

2015 egyenesen a vaddisznó éve volt. Télen már nemcsak Salgótarján belterületén jelentek meg, valamint a holt szezonban a Balaton-parton és a Dunakanyar üdülőtelepén táplálék után kutatva, hanem Budapest belterületén is; kétnapos rendőrségi hajszát váltva ki azzal, hogy a Rákóczi úton, a XI. kerületben, a Rákóczi híd közelében és a Szent István parkban is fel-felbukkantak. Mintha valamit mondani akartak volna.

Trianon óta Magyarország erdővel borított területe a kétszeresére nőtt, s most az ország közel ötödét borítja (kár, hogy ezek nem összefüggő ún. örökerdők). A ró-kák száma pedig a '80-as évek óta duplázódott meg. Ipari kamera rögzítette, ahogy egyikük Szombathely főterén sétál át, de a józsefvárosi Mátyás téren, a Vérmezőn és a Péterfy Kórház harmadik emeletén (!) is láttak kószálni egyet-egyét. Hasonló karriert futott be az aranyaskál (más néven nádi vagy réti farkas, toportyánféreg), amely a '90-es évek eleje óta a Balkánról fokról fokra szivárgott fel, és a Dél-

⁴ KOLBERT, Elizabeth: *A hatodik kipusztulás*. Ford. TÁBORI Zoltán, Bp., Európa, 2016. Vö. EHRICH, Paul R. – EHRICH, Anne: *A fajok kihaltása* [1981]. Ford. GADÓ György Pál, Bp., Európa, 1995.

Dunántúl után már Veszprém megyében, sőt az elmúlt években a budai hegyekben is megjelent. Az aranyaskál, amelyből 1939–1942 körül látták az utolsót, igazi túlélőgép, mostanra visszajöttek, többen és erősebben, mint valaha.

Akárcsak a rókák és a vaddisznók, a dolmányos varjú is fokozatosan telepedett be a városba; utóbbiakról írják: „Megtelepedésükre a madártani szakemberek sem tudnak jobb választ, mint az emberi agresszióra adott fokozatos válaszreakciót. Szinte fáról fára haladva jutottak be a városok belsejébe.”⁵ Erdőből kültelki bozótba, onnan elhagyott kiskertbe, majd az éjszaka leple alatt a parkba, végül a hátsó kertbe.

Az állatok városba telepedése komoly élettani-etológiai fordulópont, hiszen nemcsak hogy a pár fokkal melegebb hőmérséklet, a bőséges táplálék és a nagyobb életben maradási esélyek miatt telepednek be – vagyis felismerik ezeket a lehetőségeket és szaporodás után egy-két nemzedék alatt hozzá is szoknak –, hanem nagyon hamar adaptálódnak a városi környezethez, jobb kognitív képességeket mutatva nem városi társaiknál. Így lehetséges, hogy a városi galambok rozsdabarna és sötétszürke színű tollakat növesztenek, a coyote-ok megtanultak tömegközlekedni, de észleltek már zöld lámpára váró rókát is. Az észak-amerikai városi mosómedvek leleményessége már-már közmondásos, s miután – a szőrmeipar számára tenyésztett példányaik – a II. világháború végén Németországban elszabadultak, nagyon hamar Európa középső részén is elszaporodtak, megtelepedtek, elterjedtek.

Vagyis van remény. A tanulság? Zárd ki a természetet az ajtón, és visszajön az ablakon!

Az *utolsó felkelés* minden metaforájával együtt, tehát összességében a modernitás elleni haragos vádirat és higgadt ítélet is egyben, sőt a bírói végzés – korántsem szenvtelen – végrehajtása. Következétesen ugyanaz a téma vonul rajta végig: a gépek kedvéért az ember elhagyta a transzcendens szféra, a teremtett rend és önmaga iránti kötelességeit és a technoszféra rabságába került. A könyv fejezetről fejezetre mutatja be, hogy a gép rossz barát, mert a saját zsákutcájába terel, amikor automatizál, megszünteti a természetes – ökológiai, társadalmi, szellemi, kulturális – diverzitást, végül pedig kiöli a költőiséget, a lelket és a véletlent a világból. Egyszerűbben szólva: gép vagy *Geist*, áru vagy álom – ez a kérdés.

Éppen ezért a könyv tételmondata a következő: *a természet az ember egyetlen szövetségese a gép ellen.*⁶ A természet logikáját kell szembeállítani a technológiáéval, s vele összefogni ellene. Ennek különböző esztétikai és gyakorlati megjelenési formái lehetnek, mint például a falakat benövő indák, az állatok említett városba telepedése vagy az erdősödés/erdősítés, egy erdei séta (*Waldgang*), a gerillaolvasás stb. A visszavadítás és a spontán visszavadulás esztétikai referencián túl egzisztenciális bizonyosság, cáfolhatatlan filozófiai axióma és teológiai hitigazság is: ők voltak itt előbb, és most csak visszatérnek. Hiszen amint az ember elhagyja a színpadot, új, szerves dráma bontakozik ki rajta. A természet törvény. Mindennek a posztapokaliptikus sejtelmeken túl komoly bölceleti és közösségi, kulturális mondanivalója

⁵ BAROTÁNYI Zoltán: *Gombszemhez a kabdót = Magyar Narancs*, 2015. május 21., 24. (Kiemelés: B. M.)

⁶ Vö. BÉKÉS: *i. m.* (2014), 30–36.

is van – amint Ernst Jünger megfogalmazta: „A vadon kiirtása kéz a kézben jár a szabadság elrablásával.”⁷

A kötet „keresztfrontot” (Benedikt Kaiser) képez a különböző politikai oldalakból, olyan ideológiai *crossover*t alkotva, amely összeköti Molnár Tamást és Guy Debord-t, Salvador Dalít és Marcusét, Carl Schmittet és Thoreau-t vagy Cioran és Zamjatyint. Nem is olyan rögzös út ez, mint gondolnánk! Daniel J. Boorstin konzervatív hangszerezéssel előbb megfogalmazta ugyanazt, amit a '60-as évek közepén Marcuse *Az egydimenziós embere*; Jünger és Thoreau erdőmisztikája egy töről fakad; Heidegger és Molnár Tamás neoludditizmusa pedig következetesebb és ezért radikálisabb is a '68-asokénál. Az ókatolikus Bernanos technológiakritikus esszéregénye (*Franciaország a robotok ellen*, 1947) alapján nem más, mint az ultrabaloldali Godard rendezett film (*Alphaville*, 1965). A jobboldali fordulata utáni Jean Baudrillard és a magát „keresztény anarchistának” nevező Paul Virilio – akik mindketten a posztmodern *french theory* posztstrukturális iskolájához tartoztak – beillesztése egy konzervatív technológiakritikába szintén egészen kézenfekvő volt.

Mindezt az a fordulat teszi lehetővé, amelyet Debord így fejezett ki: „Amikor az válik törvénnyé, hogy teljesen modernnek legyünk, akkor semmi sem hat olyan rémisztően, mint ragaszkodni a múlthoz.” Ennek az igen termékeny konfliktusnak a feloldása, ha egyáltalán szükséges, az lehetne, hogy az igazi ellentét nem a bal- és jobboldaliak között van, hanem azok között, akik a technoszféra részévé akarják tenni az embert, és akik nem. Vagy-vagy. Középút nincs. Aki nem választ a barikád két oldala között, maga lesz a barikád.

A tradicionalizmus, konzervativizmus magától értetődően óvja a természeti és emberi sokszínűséget, hisz az emberfölköttiben, egy olyan rend létezésében, amely az ember előtt, tőle függetlenül keletkezett és amelynek hatalma alá ő is alá van vetve. Ennek tipikus megtestesítője, jelképe az anyatermészet. Az ember ökológiai helyének rögzítésére vonatkozóan Konrad Lorenz-cet kövessük, aki azt mondta, hogy „az ember nem kívülálló, hanem részese a Föld legkülönbözőbb ökoszisztémáit irányító törvényszerűségeknek”.⁸ Éppen ezért érvényes Rachel Louise Carson megállapítása, amely szerint „az ember a természet része, így háborúja a természet ellen szükségképpen háború önmaga ellen”. Ha az ember ideig-óráig felülkerekedni is látszik, az csak a természet átmeneti engedménye és végtelen türelme miatt lehetséges. A természet végül mindig visszaveszi azt, ami eredetileg az övé volt. S vajon mi nem tartozott mindig is őhozzá?⁹

A mélyökológia (*deep ecology*) – amelynek jegyében *Az utolsó felkelés* fogant – szerint a természet nem az ember kedvéért van, előtte keletkezett és tőle független törvényei rá is érvényesek. Éppen ezért a természet megóvása és védelme nem elsősorban az ember jó(l)léte, rekreációs igényei és esztétikai ízlése szempontjából

⁷ JÜNGER, Ernst: *Homokárak könyve* [1954]. Ford. HAJDÚ-FARKAS Zoltán, Marosvásárhely, Bookart, 2012, 78.

⁸ LORENZ, Konrad: „Mentsétek meg a reményt”. *Beszélgetések Kurt Mündllel* [1989]. Ford. BAKAY Dóra, Bp., Európa, 1991, 71.

⁹ Vö. BÉKÉS: *i. m.* (2014), 14.

fontos (persze, abból is), hanem önmagáért. (Eközben azt is hangsúlyozni kell, hogy *a természetvédelem honvédelem.*) Aldo Leopold, a mélyökológia atyja így fogalmazott kerek hetven évvel ezelőtt: „*a természet megőrzése [conservation] az ember és a Föld közötti harmónia záloga*”.¹⁰ Megőrizni, ami maradt, visszaállítani, ami elvészett, és védelmezni az összességet.

Mindez nem áll távol a keresztény ihletettséggű *teremtésvédelem* programjától, amelynek alapja a Teremtés könyvének egyik ígéhelye: „*Fogta az Úristen az embert, elhelyezte az Éden kertjébe, hogy azt művelje és őrizze.*” (Mózes 2:15) E felfogás szerint Isten teremtette a természetet, adta meg annak törvényeit és az ember Isten képmásaként s társaként a teremtésben, művelni és őrizni tartozik azt. Ehhez minde teológiai megalapozottsággal hozzátehetjük az állat- és növényvilág eredeti rendjének visszaállítására vonatkozó, imént körvonalazott missziót, amit *Az utolsó felkelés* a – spontán/természetes és tervezett/mesterséges – visszavaduláson, a fajok visszatelepedésén és az erdőződésen keresztül fogalmaz meg.¹¹

A kötetnek a kultúrára vonatkozó – ha tetszik – *mélykonzervatív* mondanivalója csupán ennek a paradigmának az átvitele az emberi világra: luddita romantika, mély székszis a technológiával szemben, tartózkodás az elektronikus-digitális eszközök túlhasználatáról, az ipari logika elutasítása, az irracionális tartomány (álom, fantázia, intuíció, megérzés) előjogainak visszaállítása, a papíralapú olvasás támogatása stb.

Még egyszer ismételjük el a(z öko)konzervatív alaptételeket: 1. az ember egy nagy – teremtett – egésznek a része, 2. ennek törvényeit nem ő hozta, 3. mégis érvényesek rá, 4. rendje őt megelőzően is létezett, 5. amelybe nem szerencsés beavatkozni. Richard M. Weaver szabatos megfogalmazása szerint: „*A természetben olyan rend jelenik meg, amely már a mi időnk előtt jelen volt, és amely ellenszegül a teljes megismerésre irányuló igyekezetünknek. Bajos következményekkel járhat egy olyan gépezetbe való beavatkozás, melynek sem teljes terurajzát, sem célját nem ismerjük.*”¹² A radikális karteziánizmus, a felvilágosodásprojekt azonban a megismerés agresszióját, a felmérés imperializmusát és a totalitárius racionalizmus érvényre juttatását jelenti. Descartes tudományos programja és a Szilícium-völgy „kaliforniai ideológiája” (Richard Barbrook – Andy Cameron) egy töről fakad: az emberi tudás mindent átható-átfogó értelmébe vetett vakhiten. Mivel pedig az embernek e program megvalósításához szerszámokra volt szüksége, hát szerkesztett magának olyanokat, amelyek neki alárendelt eszközből egy idő után vele egyenrangú szövetségessé váltak, végül pedig rajta túlélve, uraivá lettek. A gép a mi boldogtalanságunk.

¹⁰ Lásd bőv. LEOPOLD, Aldo: *A Land Ethic* [1949] = LEOPOLD, Aldo: *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. Oxford, Oxford University Press, 1949.

¹¹ Vö. BÉKÉS: i. m. (2014), 40–49., 49–53., 60–66.

¹² Idézi: PILBEAM, Bruce: *Természetes szövetséges? A konzervatívizmus és a környezetelvonás viszonyának áttekintése*. Ford. MEZEI Christoph = *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*. Szerk. SCHEIRING Gábor – JÁVOR Benedek, Bp., L'Harmattan, 2009, 220.

Antikibernetika

A technológia kéznél lévő, mindennapi életünket átszövő állománya leginkább a digitális eszközrendszerben érhető tetten. Csábító a McLuhan-i megállapítás – amely szerint a technológia az emberi képességek megsokszorozódása – alkalmazása a virtuális környezetre, és komoly következtetéseket levonni abból, hogy a felszíni internet (*surface web*) 60 százaléka pornó. De menjünk tovább: milyen világ az, ahol a terrorkalifátus videója előtt öt másodperces lakáshitelreklám ugrik fel? Van-e különbség a Tinder és a „közösségi médiához” kiszervezett titkosszolgálati nyilvántartás algoritmusá között? A hajdani hackerromantika mára elmúlt, a „jövő privát” – szól a totális nyilvántartás napiparancsa.

52 A technológia mai szintje misztikus-mágikus. Mivel technológia alatt úgyszólván kizárólag az infokommunikációs rendszereket értjük, s miután minden technológiai eszközt igyekszünk „kompjúterizálni” (vagyis számítógéppé tenni és az internethez csatlakoztatni), így mára egy hatalmas szuperstruktúra létrejöttéről beszélhetünk. Ez a roppant „állandó” (Martin Heidegger) emberi értelemmel már felfoghatatlanul komplex; a planetáris techapparátust valójában nem értjük, csak használjuk, vagy még inkább: nem értjük, de használ minket. Az emberi tudás határát és az agy kapacitását, felfogásának horizontját többszörösen meghaladta a kibernetikáé. A mesterséges intelligencia, a *deep learning*, az automatizálás és a robotika hozzátársul a veszélyhez, azzal fenyegetve, hogy a kognitív folyamatok fölött is elveszítjük az irányítást, valamint hozzájárulunk a biológia határainak relatívvá tételéhez. Röviden: a technológia túlnőtt minket.

Egy 2016-os Telekom-reklám szerint egy jó termék „[olyan] mint a hálózat: láthatatlan, mégis érzem”. Ez a bizonyos hálózat a kibernetika szekuláris Szent Grálja, mely már nem fölöttünk, sőt körülöttünk, hanem köztünk és még inkább bennünk van. A Big Data nyílt színi adatbányászata és az Internet of Things láthatatlan birodalma a tárgyak öntudatra ébredésével fenyeget; olyan virtuális utópiával, amelynek digitális üdvösséggarca azzal ér véget, hogy – a Google-apostol Kurzweil szingularitászsentségével és a transzhumanista evangélium beteljesedésével – a technológia transzcendenssé válik.

Ez hát a gép és az ember társulásának végső látóhatára. Csak a természet segíthet rajtunk, az ember önmaga erre már nem képes.

KÖRNYEZET < TERMÉSZET

A kortárs környezetvédelem csak tetézi a bajt. A karteziánus program része ez is, a felbomlás, az elidegenedés és a géppel való kollaboráció útját járják. Hiszen úgy akarnak megérteni-megvédeni egy holisztikus, egyetemes összefüggésrendszert, hogy részekre bontják. A természet működő egész, nem lehet belőle csak az óceánokat, az állatvilágot vagy a most divatos klímát kiragadni, és arra fókuszálva „megvédeni”. (Ráadásul a klímatis viszonyok kétségtelen változásában nem tudjuk, hogy mekkora az a hányad, amiért az ember a felelős, s mennyit okoz ehhez képest

mondjuk a Föld dőlésszögének változása, a vulkanikus tevékenység, a Nap kisugárzása és az óceánok kibocsátása.) A tudomány nem siet a segítségünkre, főképp, hogy a probléma nagy részét ő maga okozta: megalapozva és elősegítve a gépesítés, az iparosítás, a kereskedelem, a szállítmányozás és a nyersanyag-kitermelés és -hasznosítás globális kiszélesedését-mélyülését.

Ha az embert is a bioszféra szerves részének tekintjük, akkor e „biocentrikus világnézet” (Ludwig Klages) kellő filozófiai és etikai fogódzót ad arra vonatkozóan, hogy földi jelenlétét milyen szabályok szerint alakítsa. Ha viszont a Föld biotikus összefüggésrendszerét nem egészként, együttműködő szféraként szemléljük, hanem darabjaira bontjuk, elválasztva egymástól a részeit, valamiféle javítható „alkatrészként” szemlélve őket, akkor a természet „működését” faggató Descartes napirendjét követjük, mindössze a korai felvilágosodáshoz képest fejlettebb eszközökkel. A technológia, amely egykoron a természet titkainak kifürkészését, kincseinek ki-termelését és a fölébe kerekedést szolgálták, immár a mi titkainkat fürkészi, igényt formál tudatunkra és fölibénk kerekedett. Az amerikai transzcendentalista romantikusoktól kezdve a frankofon katolikus tradicionalistákon át a német bölcselelőkig sokan megállapították ezt: semmi okunk nem hinni nekik.¹³

Külön probléma, hogy olyanok jelentkeztek be a *környezet* (s véletlenül sem a *természet*, pláne nem a *teremtés*) védelmére, akik az ember biológiai egységét eközben szét akarják bontani, és áthágni a benne is működő természet határait (amit felerősít az LMBTQ-lobbi, a *genderideológia* és a technológia testbe hatolásán való folyamatos mesterkedés). A külső természetet nem lehet úgy védeni, hogy közben a belsőt leromboljuk, mert mindkettő a teremtett rend része, ráadásul szoros összefüggésben állnak egymással. Amint Sylvian Tesson francia író és utazó mondja: „*Ha tényleg meg akarjuk őrizni a természetet, akkor az élet összes többi területén is konzervatívnak kell lennünk.*”

Mindezeket a törekvéseket leleplezi, hogy az ún. „környezeti problémák” mindegyikére pusztán technológiai megoldásokat kínálnak. A Greta-jelenség, az iskolasztrájk-mozgalom (Fridays for Future) és a klímátüntetések (például az Extinction Rebellion mozgalomé) egy olyan összehangolt globális törekvés részei, amellyel a nagy techcégek, ipari lobbicsoportok és zöldenergia-beruházók bársnyos átmenetet akarnak biztosítani a kapitalizmus következő szakaszába. Ez a termelés és a vásárlás kognitív alapokra helyezésén fog felépülni, ahol a tőke az érzelmeink és a személyiségünk részévé válik. A reklámkultúrától kezdve a bárgyú influenzerközhelyeken át a nagyvállalati zöldüzenetekig rendre megtapasztaljuk a moralizáló fogyasztást az identitás részévé tenni akaró *woke*-gépezet működését. Greta is termék.

¹³ Vö. THOREAU, Henry D.: *Walden* [1854]. Ford. SZÖLLÖSY Klára, Bp., Fekete Sas, 2008.; BERNANOS, Georges: *La France contre les robots* [1947]. Paris, Le castor astral, 2015.; HEIDEGGER, Martin: *Kérdés a technika nyomán* [1953]. Ford. GERÉBY György = *A későújkori józansága*. II. kötet, Vál., szerk. TILLMANN J. A., Bp., Göncöl, 2004. Lásd még: ELLUL, Jacques: *The Technological Society* [1954] Ford. JOHN Wilkin-son. New York, Vintage Books, 1964. és JÜNGER, Georg Friedrich: *Der Perfektion der Technik*. Frankfurt a. M., V. Klostermann, 1946.

Nem nehéz belátni, hogy az individualista liberalizmus maga az antropocén ideológiája. A globalizáció a maga gazdaságközpontúságával, standardizálásával, világkereskedelem-liberalizáló gyakorlatával, valamint fogyasztói hedonizmusával egyenesen a természetkárosítás legfelsőbb foka.

A klímavészhelyzet, a környezeti alarmizmus, a Greta-kampány, a zöld aktivizmus nem több látványosságnál, olyan pótcselekvés, amely a konformista generációs életérzés elemeit (urbánus humanizmus, *Gutmensch*-attitűd, felhatalmazottság-érzés, globális cselekvés igénye) a progresszió keretei között él(het)i ki.¹⁴ Logikája a modernitás logikája, nyelve az ipari-fogyasztói társadalom egyik dialektusa, a létező válságnak nem megoldása, hanem csak tünete. Ez a fajta ökodiskurzus óvatosan belül marad a karteziánus beszédmódon, társadalmi-politikai paradigmája a progresszióé, megoldási javaslatai globálisak és technológiaiak, tehát racionalisták, így pedig a probléma s nem a megoldás részei. Végül mindig ugyanoda lyukadunk ki: szellem vagy anyag, lélek vagy gép.¹⁵

Amint Heidegger fogalmazott: „A materializmus lényege a technika lényegében rejlik.”¹⁶ A technoprogresszió programja, amely a technikai világcivilizáció lehetőségét ígéri és a planetáris gép létrehozatalával fenyeget, két akadályt lát maga előtt: az emberi képzeletet és a természet rendjét. Előbbi feladása után az utóbbiban még mindig reménykedhetünk.

¹⁴ Lásd bővebben: URI Dénes Mihály: *Összeomlás, klímavészhelyzet: az új spektákulum*, https://mandiner.hu/cikk/20191028_osszeomlas_klimaveszhelyzet_az_uj_spektakulum (utolsó letöltés: 2019. 11. 13.)

¹⁵ Lásd bővebben: MOLNÁR Tamás: *Én, Symmachus / Lélek és gép*. Ford. VAJDA Lőrinc, Bp., Európa, 2000.

¹⁶ HEIDEGGER, Martin: *Levél a „humanizmusról”* [1946]. Ford. BACSÓ Béla = HEIDEGGER, Martin: *„Költőien lakozik az ember...” Válogatott írások*. Vál., szerk. PONGRÁCZ Tibor, Szeged-Bp., T-Twins-Pompeji, 1994, 145.

Windhager Ákos

Jégkorszaki társadalomrajz

Eszmetörténeti kérdések *A legkisebb jégkorszak* című regény kapcsán

Jégkorszaki társadalomrajz

A természet átalakulásáról rendszeresen értekeznek a közéleti nyilvánosságban, mégis az kevésbé ihleti meg a magas művészetet. A környezetalakítás a technikai civilizációkiépítés egyik – át nem gondolt – járulékos eleme, így nehéz cselekménnyé feldolgozni. Egy-egy természeti tragédia ugyan kínál cselekményt, ám az egyedül az emberi sorosokon keresztül jut el a közönséghez. A természetről szóló cselekménytelen filmek a természet- vagy dokumentumfilmek, amelyek sem a magas művészetet, sem a szórakoztatóipart nem tudják megszólítani. A tömegkultúra viszont több évtizede gyártja az olyan személyes történetet előtérbe állító termékeket, amelyek a felelőtlen emberi tevékenység következményére figyelmeztetnek (pl. a *Godzilla*, *A majmok bolygója* vagy a *Mátrix*). Más a szerepe a tömegkultúra peremén a magas művészet eszközeit is alkalmazó tanító jellegű alkotásoknak, mint amilyenek a mesék környezetvédelmi epizódjai (pl. *A kisvakond a nagyvárosban*, *The Mighty Pinkwood Tree*, *Az erdő kapitánya*). A narratíva azonban utóbbi esetekben is személyes (animáltan emberi) sorsokon keresztül mutatja be a környezetváltoztatás tragikus fejleményeit.

A fenti tételt élesen szemlélteti a nyilvánosság előtt végrehajtott legnagyobb pusztítás, amelynek emberi életben, környezetben és szellemi értékben végzett rombolását a mai napig sem sikerült felmérni: a Hiroshimára ledobott atombomba kulturális emlékezete. A tömegkultúra viszonylag gyorsan legyártotta első kulturális emlékét: a *Godzilla* (1954) című akciófilmet. A szörny a természet legyőzhetetlen, de az ember által megzavart lelkiismeretét (és erejét) jelképezi. Az atomtámadás sugárzásából testet öltött lényt a készítők a japán mitológia és popkultúra egyes elemeiből rajzolták meg. A magas művészet pár évvel később tudott méltó emléket állítani a hirosimai atomholokausztról: *Hiroshima mon amour* (Alain Resnais filmje, 1959) és az *Ofiarom Hiroszimy – tren* (A hirosimai áldozatoknak – elégia, Krysztóf Pendereczki, 1961). A gyönyörű film az európai kulturális emlékezet egyik feloldhatatlan ellentétét (franciaországi német megszállás során szövődött őszinte francia-német szerelmet) meséli el a japán tragédia kapcsán. Pendereczki műve pedig a kortárs zene szinte lejátszhatatlan remekműve, amely éppen annyira szól a grafikus zenei technikáról, mint amennyire megrendítő módon állít emléket minden lengyel, japán, magyar személyes tragédiájának s valamennyi háború áldozatnak.

A magas művészet számára tehát nem környezeti, hanem a személyes vagy a közösségi valóságreferenciára van szükség. Voltaire, akit a lisszaboni földrengés mélyen megrendített, a *Candide*-ban is – és más műveiben is – az ember idézőjelbe tett felsőbb erőknek való kiszolgáltatottságát jelenítette meg. Más szempontból hasonlítható a *Candide*-hoz vagy a *Hiroshima mon amour*-hoz Ligeti György (1923–2006) zeneszerző fő műve, a *La grande macabre* esete. A világvégét tárgyaló opera

ugyanis ledobja magáról a külsődleges, klímatragikus értelmezést. A szerző, aki túlélte a vészorszakot, a romániai román, majd a szovjet hadsereg erőszakhullámát, a magyarországi Rákosi-terrort, az 1956-os forradalom vérbefojtását, említett operájában a világvégét várják a szereplők, de annyit isznak, hogy az elmarad. Amikor az amerikai sztárrendező, Peter Sellers megrendezte az operát Párizsban és abban az atomkatasztrófára (és egy későbbi színrevitel során még) a globális klímaválságra hegyezte ki, akkor a zeneszerző nyílt levélben tiltakozott ellene. Ligeti az ember groteszken irracionális létét hangsúlyozta, bármilyen konkrétumot elutasított.

A magyar irodalom egyik kiemelkedő alakja volt a tavaly elhunyt Térey János (1970–2019), aki *A legkisebb jégkorszak* című verses regényében látszólag megjelöltette a természet átalakulását. A napjainkban megfigyelhető globális felmelegedéssel szemben azonban jégkorszakot fest le. Ahogy az éghajlatváltozás ellentétes a jelenlegi elképzelésekkel, úgy teszi idézőjelbe az író a tárgyát. A regényben a havas képek, a hóviharak és a befagyott Duna csak háttér Térey számára, hogy társadalmi és közéleti kritikáját megírhasssa. Korbíralata három, néhány szereplő révén összetartozó, de egymástól független szövegekben bontakozik ki: az *Asztalízene* (2008, Magvető) című színművében, valamint a *Protokoll* (Magvető Kiadó, 2010), végül a legteljesebb mértékben *A legkisebb jégkorszak* (Jelenkor Kiadó, 2016) című verses regényben. Mindhárom szöveget kritikai elismerés fogadta.¹ A *Protokoll* és a *Jégkorszak* elsősorban Budapest-regény, amely jellegzetes közép-európai atmoszférát sugall sorsaival, kérdéseivel és jelképes földrajzi keretével. A diplomata főszereplő miatt az író külpolitikai kitekintést is ad, ahogy a térség közös múltja is számos jelenetben megelevenedik. A cselekmény háttérében felsejlik az első kötet társadalom- és a második kötet kormánykritikája. A szereplők számára sokszor észrevétlen marad a lírai én által azonban megcsodált természet, amely az ökológiai tudatosság elemzési szempontjainak ellentmondva *pusztán* irodalmi allegóriát alkot. Így tehát Térey számára is az emberi sors keretét, szimbólumrendszerét alkotja az – olykor szélsőséges mértékben elváltozott – környezet. A szereplők elsősorban társas környezetüket pusztítják: a velük kapcsolatban álló személyeket, a nyilvánosság szabad rendszerét és a régió békés együttélését, így a természet változása az előzőekhez hozzáadódó sorscsapás számukra.

A szerző Térey két verses regényét és részben színművét elemzi az irodalmi szövegek által felkínált szempontok alapján, de végig utal a változó környezet (ebben a tanulmányban a természet szinonimája) dramaturgiai szerepére.

¹ Lásd RADICS Viktória: *Decens cinizmus, sznob világ = revizoronline.hu*, 2011. 05. 29., (<https://revizoronline.com/hu/cikk/3250/terey-janos-protokoll/>); GYÖRFFY Mikós: *Bem téri spleen = Jelenkor*, 2011/5., 562.; TAKÁCS Ferenc: *Télvég-játék = Mozgó Világ*, 2016/5., 114.

A Protokoll

Közép-európai cselekmény

Térey János a rendszerváltoztatás idején induló költőnemzedék meghatározó tagja volt, az 1991-ben megjelent *Szétszóratás* című kötetével hívta fel magára a figyelmet. Közel évente megjelenő köteteit 21 mérvadó hivatalos művészeti, társadalmi és állami díjjal ismerték el. Önmagát hídembernek tekintette, aki közvetít a művészek csoportjai között, valamint a kortárs művészet és a magyar lírai hagyomány között.² Noha szépirodalmi szövegeiben 2010 után a jelenlegi ellenzék érveit vette át, jellemző elismertségére, hogy halála után a legjelentősebb magyar állami irodalmi ösztöndíjat róla nevezték el. Térey számos könyvében játszik a jelképes közép-európai kerettel: így *A valóságos Varsó* (1995) és *Drezda februárban* (2000) című verskötetében, illetve a *Nibelung-lakópark* című drámában (2004). Történeti áttekintései megosztották a közönséget (pl. a II. világháborúban és a jelenkorban játszódó *Paulus*, 2001; vagy az 1956-os forradalom árnyoldalát bemutató *Kazamaták*, 2006), ahogy a 2006-os tüntetést is megemlítő *Asztalizene*. Amennyire szemben állt a nemzeti identitás hagyományaival, ugyanannyira ragaszkodott a magyar irodalmi hagyományokhoz és Budapesthez. Több kötetében is megörökíti a „csodacsúf, vonzóan másodlagos Pest”-et: *Sonja útja a Saxonia mozitól a Pírnai térig* (válogatott versek, 2003), *Átkelés Budapesten* (2014), *Káli holtak* (2018) kötetében.³

A 2010-ben megjelent *Protokoll* saját regényideje 2008 nyarától 2009 nyaráig tart a műben megjelenített külső események tükrében (pl. madridi repülőtéri katasztrófa). A regény a főszereplő, Mátrai Ágoston, a fásult, 40 éves külügyminisztériumi protokollosztály vezetőjét követi, s társasági kapcsolatait, barátságait, szerelmeit. Noha vágyik egy társra, de azt senkiben sem találja meg, s a regényzárlat is nyitva hagyja a kérdést. Nyáron Blankával, 42 éves unokanővérével kezd érzéki kalandba, de az ősz közepén szakít vele. A téli időszakban Dorkát, az ünnevelt, huszonéves teniszszőnőt viszi az ágyába, de ez a kapcsolata sem lesz hosszú életű. A tavasz elején már kapcsolatra sem törekszik, s egy örömlányt hív fel szállodai szobájába. A tavasz végén a parlamenti gyorsírólány, Fruzsina (25 év körüli) fogadja a közleledését, vélhetően csak Mátrai képzeletében. Az évszakok allegóriáját Mátrai hivatalos ügyei már kevéssé tükrözik. Ősszel Izraelbe utazik, télen itthon marad, tavasz elején tallinni, brüsszeli és New York-i kiutazáson vesz részt. Tavasz közepén pedig Skóciába repül, majd átsétál a magyar-szlovák határon. Életében a társkeresés aktuális eseményeit leszámítva nem történik érdemi változás. Munkahelyén újra és újra rákérdeznek ugyan, hogy mi a baja, de mivel fásultságon kívül senki sem lát mást, így pozíciójában megerősítik. Munkája révén bejáratos a felső középosztály rendezvényeire, ahol látványosan unatkozik és utálja a többieket, főként a sikeres személyeket (a felkapott festőt, az újjgazdag galériást és egykori kedvesét, az ünne-

² SZÁRAZ Miklós György: *János = Mandiner*, 2020. 02. 19., https://mandiner.hu/cikk/20200219_janos

³ TÉREY János: *Protokoll*, Bp., Magvető, 2010, 22.

pelt énekesnőt). A regény vége felé elhatalmasodik rajta az emberutálat: „A népemet és az emberiséget, / Ha viharvert, ha büszke, rettegem, / Nem az országot, hanem csak lakóit, / Lakói egy részét. Hogy pontosítsak: / Lakói 98 százalékát. / Fáraszt a Harmadik Köztársaság.”⁴ Ellentmondásos a viszonya negyvenes barátaival is: az Asztalizene legrokonszenvesebb alakjával, Donner Kálmán baleseti sebésszel; Karányi Győző színikritikussal és Novák István közgazdással. Rendszeres találkozásai során sok alkohollal öblítik torkukat, igaz, sosem válnak merev részeggé. Mátrai és barátai között rendszeresek a feszültségek, így például Karányi kiosztja őt, hogy az államapparátus csinovnyikja lett. „Te jó fiú vagy, csak nagyon hideg. / Igen, te értelmes vagy általában, / Kár, hogy hivatalban. Mindig arra- / Felé mosolyogsz, amerre mutatnak. Mindig azt rázod le, akit muszáj.”⁵ Karányi értelmezésében ez azt jelenti, hogy munkája nemcsak értelmetlen, de erkölcstelen is. Drámai veszekedésük másnapján Karányi öngyilkos lett. Mátrait, Karányit, Novákot és Donnert azonban nemcsak a barátiból veszekedéséssé fajuló iszogatások kötik össze, hanem – a 40 éves férfiak irodalmi művekben gyakori nehézsége – az életközepi válság is.⁶ Egyetlen körből származva partnereiket rendszeresen cserélik egymás között. A főszereplő rajtuk kívül találkozik néha édesanyjával, az idős színésznővel, Verával (70 körül), öccsével, Balázssal (37 éves), az informatikussal és nagybátyjával, az idősek otthonába száműzött klasszika-filológussal (75–81 körül). Jellemző a regény világára (és sok esetben korunkra), hogy az idős professzort sem húga (Vera), sem lánya (Blanka) nem fogadja magához, s Mátrai látogatja őt egyedül. Az egyetlen, hagyományos európai értékekre épülő kapcsolata a beosztottjával, Binder Gyulával (45 éves) van, akit a második regényben immár barátjaként emleget. A regényben Mátrai egyetlen ellenlábasa minisztériumbeli kollégája, Kovács (30 körül), aki nyíltan intrikál ellene, de protokolláris vétsége miatt félreállítják. A főszereplő mentora Skultéti (60 körül) külügyminiszter, aki atyai barátként segíti. A miniszter személye *deus ex machina*-ként jelenik meg a szövegben. A főhőst sem hivatali kapcsolatai, sem barátságai, sem szerelmei nem teszik boldoggá, és ő sem tesz azzá senkit sem. Mégcsak igyekezni sem igyekszik.

Közép-európai szereplők

A szereplők jellegzetes közép-európai névvel és karakterrel bírnak. Skultéti miniszter ősei szlovák származásúak voltak, ahogy a neve alapján Nováké is. Noha a főszereplő unokatestvére, Gerdesits Blanka magyarnak vallja magát, neve szláv ősökre utal. Donner Kálmán és Binder Gyula neve német, utóbbi magyar zsidónak vallja magát, ahogy Mátrai első és egyetlen szerelme, Evelin is. Blanka újabb partnere, a miniszter által is támogatott Burány Sándor festő neve román felmenőket sejtet.

⁴ TÉREY: *i. m.* (2010), 89.

⁵ Uo., 172.

⁶ KONCZ Tamás: *Szívügyei protokoll – Térey János Protokoll című könyvéről* = *Irodalmi Szemle*, 2011/3., 79.

Mátrai ellenfele a leggyakoribb magyar vezetéknevet hordó Kovács. Karányi színi-kritikus és a főszereplő neve, a névhasználati gyakorlat alapján, felvett. Mátrai családi neve a legmagasabb magyarországi hegységre utal, arra tehát, ahogy a főszereplő kimagaslik szűk környezetéből. A neve a regényíró saját nevére is rájátszik, mert Térey János egyetemista korában vette fel a teret hangsúlyozó vezetéknevét. Jellegetesen kelet-közép-európai az, ahogy a művelődés megosztottá vált a diktatúrák által megszakított hagyományok következtében. Blanka és Mátrai a Pradóban képeket néznek, de azokat teljesen másként látják, ahogy az újlipótvárosi képhamisítványok elégetését is. Mátrai falja a kulturális javakat: örökli nagybátyja hatalmas könyvtárát, gyakran jár operába, színházba és kiállításra.⁷ Ezzel együtt mindkét kötetben állandóan szól a zene, s ha az nem szimfonikus, akkor amerikai popzene. Ahogy az *Asztalizene* törekvő felszolgálója, Roland ismétli vezérmotívumként: „*Én nem hiszek a magyar popzenében. / A magyar popzene halott.*”⁸ Mátrai a saját zenei hagyományaihoz – a Bartók-hegedűversenyt leszámítva – nem kötődik.

A térség társadalmi szerkezetéből fakad, hogy a szereplők mind dolgoznak vagy dolgoztak. Noha a felső középosztályba tartoznak, vagyonukat nem örökölték – ennek történeti okai ismertek –, hanem munkájuk és kapcsolataik révén szerezték. Burányt, a festőt az állami mecénatúra emelte a felső középosztályba, Delfint, az énekesnőt az egykori dicsérő kritikái. A baleseti sebészt a régióban jellemző hálapénzek is segítették, ahogy a közigazdászt befolyásos munkája. Balázst a Közép-Európában jelenleg legfelkapottabb foglalkozás, az informatikusi alkalmazás tette tehetősé. A minisztert korábbi kapcsolatai és hivatala emelte fel az eddig említettek fölé, a felső tízezerbe. A sorból kilóg Karányi, a színikritikus, aki viszont hivatása jogán járhat be a felső középosztály rendezvényeire.

Szűkölködőt Mátrai közelről nem lát, csak amikor a számára perifériának számító Flórián térre és a Blaha Lujza térre téved. Mindkétszer elmenekül. Az egyetlen nem pénzügyi, hanem szociális szempontból rászoruló szereplő, akivel a főszereplő találkozik, saját nagybátyja. Az idősök otthona kapcsán az emberi tudat leépülését és a test elgyengülését figyeli meg, s részben az idősök saját állapotuknak való kiszolgáltatottságát. Jellemző, hogy a másik regényben a lakásmaffia áldozataként az operakritikus válik hajléktalanná, de Mátrai őt is csak futólag látja. A protokoll felfelé nézést követel, s bár Mátrai erénye, hogy nem vakult bele, lefelé mégsem tanult meg látni.

Esendő kapcsolatok

Közép-Európára jellemző hibrid párkapcsolatok sora jelenik meg a regényben. A tradicionális társadalmaktól eltérően lazák a párkapcsolatok és a barátságok. Amíg a nyugati társadalmakban az egyedülélés, a távkapcsolat vagy a spontán

⁷ TAKÁCS Ferenc: „*Mindent visz a vesztes...*” = *Mozgó Világ*, 2012/6., 91. Takács a művelődési szerkezet bemutatása mellett az mű irodalmi előképeiben megfigyelhető ellentétes hagyományokra is utal.

⁸ TÉREY János: *Asztalizene* = *Színház*, dráma melléklet, 2007. december, 3.

együttélés bevett szokás és érzelmi stabilitásra épül, addig a regény hasonló kapcsolatai feszültek. Jellemző az ábrázolt kapcsolatokra, hogy noha kulcselemük a szexualitás, azt csupán egyszer ábrázolja a szerző játékosan, minden más esetben durva szavakkal, szinte pornográfiaként írja le. Az egyik elemzés – Mátrai nem működő kapcsolataira is utalva – az „intimitás hiányának regénye”-ként jellemzi a *Protokollt*.⁹

Mátrainak még tart a kapcsolata Dorkával, a teniszezőlánnyal, amikor kikezd Blankával, az unokanővérével a madridi szállodában. Hazatérve szakítás nélkül hagyja faképnél Dorkát és tartja fent titkos viszonyát Blankával. Unokanővérével végül a magyar gyermekirodalom legismertebb helyszínén, a Fővárosi Fűvészkertben szakít. Eltávolodásuk kódolva volt Mátrai zártságában és abban, hogy nem a nőt kereste a másikban, hanem a magány pillanatnyi feloldását. Mátrai végül abból csinált ürügyet a szakításra, hogy Blanka nem hajlandó együttérezni a férfi első szerelmével, amiért hasziddá vált izraeli házassága érdekében. A szakítás valódi oka, hogy a főszereplő nem küzdött meg Blankával való kapcsolatáért. Rá nem sokkal érzékileg vigasztalódott a nyáron elhagyott Dorkával. Ez a lépése ráadásul barátját, Donnerert sebzi meg, akinek a lány az ősszel még a szeretője volt. Korábban Donnernek a Mátrai által jóval korábban elhagyott szép énekesnőtől, Delfintől született gyereke, de nem költöztek össze. A nő viszont megtetszik annak a „családmániás” Nováknak, akit felesége két gyerekkel hagy el. Hagyományos családi életet csak Binder Gyula, a mintahivatalnok él, de ő nem válik egyik regényben sem jelentős szereplővé. Szintén klasszikus a házassága Skultéti miniszternek, akitől ezt a protokoll el is várja.

A szappanoperába illő viszonyok megviselik a szereplőket: Mátrai depresszióval küzd, Novák inni kezd, Karányi öngyilkos lesz, Donner elvált felesége után vágyódik. Dorka kikészül az egyéjszakás kalandoktól: nemcsak görcsös sírásai mutatják ezt, hanem folyamatos vereségei is. Világbajnokká akkor válik, amikor megtalálja azt, aki elveszi feleségül. A lányát egyedül nevelő Blanka az egyetlen, akit kevéssé visel meg a kapcsolatok gyors változása. Egy ideig küzd Mátraiért, később vigasztalódik Burány, a festő oldalán. Fruzsina, akit a főszereplő az egész év során közeledésével üldöz, még ellentmondásosabban viszonyul egyedüllétéhez. Előbb plátói szerelmet érez Mátrai iránt, de amikor a férfi őfelé fordul, rögvést elmúlnak vágyai. Alkalmi partnerekkel randevúzik, majd elfogad ugyan egy drága ajándékot a főszereplőtől, de arra hivatkozva le is rázza. Egy másik alkalommal félmeztelenül, a pásztorjelenet elején dobja ki a férfit a lakásából. Késő tavaszi randevújukon pedig egyszer csak megengedi Mátrainak, hogy közeledjen – verbálisan. (Tegyük hozzá: kettejük utolsó találkozásját a regényzárlat megkérdőjelezi, de legalábbis nyitva hagyja.) Bár a folyosói pletykák, társas életbeli beszélések nehezítik az egyes szereplők magánéleti lépéseit, alapvetően nem a társadalmi ellenállás akadályozza a boldog párkapcsolatokat, hanem maguk az egyes karakterek.

---

⁹ VISY Beatrix: *A magány verklje* = *HolMi*, 2011/6., 785.

Közép-európai helyszínek

Mátrai szűk társadalmi és földrajzi térben él. Elsődleges helyszíne Budapest. A felső középosztály által kedvelt Római-parton lakik és Újlipótvárosba jár kikapcsolódni. Munkahelye következtében a Bem téren dolgozik és annak a környékén találkozik ismerőseivel. Amikor miniszterét saját lakásán keresi fel, akkor a felső tízezer jelképes régiójába, a Gellérthegyre emelkedik fel. Gyerekkori emlékei kötik a Fűvészkerthez, ahol édesapja dolgozott, de akit éppen munkahelyéről kilépve gázolt el egy teherkocsi még a pártállami időkben. Nem véletlen, hogy unokanővérével folytatott szerelmi viszonyát a családi emlékektől terhelt helyszínen bontja fel. Ahogy fentebb már szó volt róla, kétszer téved el: egyszer a lakóhelyétől nem messze, a Flórián téren fut bele egy részeg járókelőbe, máskor a Fűvészkerttől a Blaha Lujza térig sétálva akarják feltartóztatni. Utána rácsodálkozik a Blaha aluljárójában élő hajléktalanokra. Mátrai Budapest-képe, miközben jellemző valóságreferenciákból építkezik, élesen szemben áll a szociális valósággal. Földrajzi mozgása jelzi életének szűk kereteit: csak egy adott kör jól bejáratott helyszíneit ismeri, számára így sem lelkiileg, sem szellemileg, sem társadalmilag nincs továbblépési lehetőség. Fruzsinnával is csak akkor kerül(ne) sor érdemi találkozóra, amikor kilép e környezetből és a Hármashatárhegyre mennek/mennének kirándulni. A hegy nem tartozik a felső középosztály jelképes teréhez, bár felkapott turistahely a főváros határain belül.

Klasszikus természeti tájra két ízben merészkedik, akkor is Fruzsina kedvéért: egyszer ellátogat az egyik budai barlangba, illetve a fent említett alkalommal a Hármashatárhegyen kirándul. Nem veszi észre egyik esetben sem a környezetet. Ahogy a lakása előtt folyó Dunát sem látja, csupán használja. Még akkor is kizárólag közegnek érzékeli a folyót, amikor a közlekedésrendészeti és a munkahelyi szabályokat megszegve motorcsónakkal megy a Római-partról a Bem térre dolgozni. Máskor inkább besorol a reggeli és esti dugóba vadonatúj személygépkocsijával.

A külföldi tájak is jelképesek. A főszereplő Madridban tölti a regény első nyarat, ami Budapestről elérhető, megfizethető luxushelynek számít. Mivel a magyar értelmiség Barcelona-párti (értsd: a város és nem a foci értelmében), a spanyol főváros Mátrai számára egzotikus. Otthonosan mozog Tel-Avivban és Jeruzsálemben is, ahol kezdő diplomata korában élt. Mátrainak az izraeli helyszínek azért fontosak, mert ott él első szerelme, Evelin, aki a férfi könnyelműsége miatt nem tartotta meg közös magzatukat. A zsidóság iránti érdeklődés ugyanakkor a közép-európai értelmiség II. világháborús büntudatát is előhívja. Mátrai szintén otthonosan mozog Tallinnban és Rigában, mert a Baltikumban is több évet töltött attaséként.

Budapest szépségét és rútságát Térey kedvtelve ecsetelteti szereplőivel, közben megrajzolja a közép-európai Baedekert is: „*Hatása attól függ, mi volt előtte, / Hogy mire következik Budapest? / [...] Kabul, Dortmund és Bukarest után szép, / De Prága után mindig pusztulat. / És Lisszabon után kicsit rokon. / Madrid után érdes, érdekes... / Pest élehetetlen, bár elhagyhatatlan.*”¹⁰ Mátrai és kollégái szokásosan fitymálják

¹⁰ TÉREY: i. m. (2010), 22.

a hazait és mérik a külföldit jóval többre: „Milyen az Oktogon az émelyítő / Champs-Élysées után? Sok is, kevés is.”¹¹ Jellemző a fásult világfira, hogy lakást csakis itt, Budapesten vesz. Erről alteregója helyett az író így vall: „Budapestnek nincs alternatívája az életben. Tehát családias a viszony, mondjuk úgy, fogadott fiú a mostoha- anyjával.”¹²

Az Európai Unióhoz való csatlakozás következtében egy magyar diplomata gyakran jár az unió fővárosába, Brüsszelbe is. Mátrai számára, noha az unió az egyedüli nagypolitikai tér, a belga város nem jelent sokat. Noha ismeri az uniós szervek épületéhez közeledő „jó helyeket”, nem vágyik Brüsszelbe és nem is hoz haza szép emlékeket. Egészen máshogy viszonyul viszont a világdiplomáciai szféra központjához: New Yorkhoz. „Az ENSZ-közgyűlés, tavaszi ülősszak. / »Siránkozásra legjobb alkalom. Ezt végig fogom szomorkodni«, sóhajt/ A bőrdíjét etetve Mátrai. / »A téma?« »Az energia« darálja / Az információt a telefonba / Binde. »Az erőforrások jövője.«”¹³ Később egy röpke pillanatra gyönyörködik – a regényben első ízben – a betonzsungelben fadézsában árvádkodó árvácskában. A jelenet erősen jelképes. A környezet veszélyeztetettsége azonban nem érinti meg: „(Az ENSZ-közgyűlésre) Siratni megy a siratók közé:/ Gyászolni a Föld gyászállapotát; Kapkodva osztja ki a napirendet/ És nyitott szemmel alszik bent az ENSZ-ben.”¹⁴

Az egyik félhivatalos programról távol marad, hogy a szintén New Yorkban levő Blankával találkozzék. Az olvasói elvárásokkal szemben nem ismerik fel újra egymásban az igazit, hanem értelmiségiekre jellemzően átintellektualizálják az egykori feszültségeket. A világváros magával ragadja ugyan Mátrait, de a Nagy Alma jelentősége számára mégis csak az, hogy ott tudott érdemben beszélni volt kedvesével. A Budapesten egymással szót nem értő felek New York-i kiegyezése politikailag is érthető, noha a regény ezt az allegóriát nem bontja ki.

Végül külön fejezetet érdemelne Mátraiék skóciai útja. A képzelt magyar külügy-miniszter a független Skócia iránti reményeit fejezi ki a jelenlevő skót politikai vezetők számára. A jelenetet az vezeti fel, hogy Skultéti a beszéd előtt megbotlott egy rossz helyre kifeszített kábelben. Skultéti megússza diplomáciai botlását, Mátrai megússza Skultéti elbotlását, s ezzel a közép-európai diplomáciai nagypolitikai álmai lezárulnak. A független Skócia vágyképére felel Mátrai skót tengerparti monológja: „tettekre nincs mód”.¹⁵ A szűk tér élménye a közép-európai közéletet, kultúrát és magánéletet egyaránt jellemzi.¹⁶ A táj ismételtlen csak alkalom a magányra, s a hulámok árja csupán az érzelmekbe fúló gondolatok allegóriájához.

¹¹ Uo.

¹² DARVASI Ferenc: „Ott kell lennünk a terepen” – Beszélgetés Térey Jánossal a Protokoll című verses regényről = *Kortárs*, 2011/4., 22.

¹³ TÉREY: i. m. (2010), 210.

¹⁴ Uo., 214.

¹⁵ Uo., 288.

¹⁶ KERESZTESI József: „Minden csak kitartás” = *HolMi*, 2011/6., 748.

Közép-európai bonyodalom

„A szlovákokkal egyben egyetértünk

*Hogy szomszédok vagyunk – és semmi másban.”*¹⁷

A külügyminisztérium középvezetőjeként Mátrai számos diplomatával ápol személyes kapcsolatot. A cseh nagykövet, Vendelin a barátságába fogadja, s annak távozását szomorúan veszi tudomásul. Szintén a diplomáciai barátság jellemezte Gustaffson (fiktív) svéd miniszterelnökkel való viszonyát. Husszeinnel, a Budapestre akkreditált jordániai konzullal is kedvezően indult a kapcsolata, azonban az arab diplomata saját hibájából elütött egy kisfiút, s így hazarendelték. A szomszédos államokkal való viszony ápolása nem Mátrai feladata, mégis részt kell vennie a magyar-román és magyar-szlovák konfliktusban, amelyek a valóságban is lezajlottak, kevésbé humoros módon. Mind a román, mind a szlovák fél megtiltotta, hogy a köztársasági elnök belépjen a szomszédos állam területére a kisebbségi sorban ott élő magyarság egyik ünnepe alkalmával. A román féllel jegyzéket cseréltek, a szlovák félnél személyes konfliktus is lejátszódott. A magyar köztársasági elnök átsétált a komáromi hídon, ám a szlovák határőrök értésére adták, hogy nem mehet tovább. Az elnök végül visszafordult, ám Mátrai ellenfele, Kovács ittás állapotban fityiszt mutatott az egyik határőrnek. Ezen két említésre méltó eseményen túl semmi izgalmas nem történt a diplomácia terén.

A diplomáciai szférában játszódó regényben a nemzeti emlékezetközösséggel nem tud mit kezdeni a lírai hang. A nemzethez tartozást sem hagyományközössékként, sem racionális hazaszeretetként, sem építő nacionalizmusként nem tudta megragadni. A valóságban 2006-ban az ellenzéki tüntetőket a szocialista kormányzat az európai normákat átlépő durva rendőrségi rohammal támadja meg. A regény ezt úgy ábrázolja, mintha ordítózó csócselék randalírozott volna a nemzeti ünnep alkalmával. Európéer felvágással a szociáldemokrata nézeteket vallja a lírai én normálisnak, és közép-európai szorongással szemléli a nemzeti összetartozást.¹⁸

A legkisebb jégkorszak

Európai cselekmény

A 2015-ben megjelent *A legkisebb jégkorszak* regényideje 2019 nyarától 2020 őszéig tart, helyszíne pedig ismét Budapest. Noha az itt nem elemzett *Asztalízene* és a fentebb bemutatott *Protokoll* folytatásának tekinthető az azonos főszereplők kö-

¹⁷ TÉREY: i. m. (2010), 357.

¹⁸ BALAJTHY Ágnes: *Diplomata a hegyen* – Térey János: *Protokoll = Alföld*, 2012/1., 115. Balajthy úgy látja, hogy Mátrai nem köteleződik el egyik politikai oldal felé sem, s ezt jelképezi protokollós állása. Mátrai személye tényleg nem foglal állást egyik pártcsoport fele sem, de maga a regény lírai elbeszélője igen, ahogy azt fent jeleztem.

vetkeztében eltér attól, hogy disztopikus világot ír le, amelynek valóságreferenciái klímaügyi és a pártpolitikai szálon ragadható meg. A sci-fi jelleg nem új Térey költészetében, mert a *Jeremiás, avagy az Isten hidege* (2009) című szövege is a jövőben játszódik. Térey az *Asztalizenében* egy jelenet (II. Andante, 1.) erejéig megjelenítette a természeti erők pusztítását, amelyre a szereplők révülten emlékeznek, s felidézik a tömeg állatias menekülését. A 20 perces vihar okozta károk súlya elsikkad azonban ahhoz képest, hogy annak alkalmával találkozott össze a főhős, Donner Kálmán a csábítójával, Delfinnel. A vihar tehát valóságos léte ellenére is csupán allegória a cselekményben.

A *legkisebb jégkorszak* klímakérdésre utal azzal, hogy a valóságban megnyilvánuló globális felmelegedéssel szemben jégkorszakot fest le, amely 2019 nyarán kezdődött különböző vulkánok egyidejű kitörésével. A jégkorszak leírása látványos panorámát kap: a Duna befagy, a Normafán lehet síelni és szánkózni is, s az egész város fehérbe öltözik. Pajkos hőcsatákról, síkongató gyerekek által emelt hőemberekről vagy derűs hóangyalokzásról a lírai én nem tudósít. A *legvidámabb téli barakk / berek* jelenet a befagyott Dunán fakutyázó fiatalokat mutatja, de a fejezet végén Labancz és Tompa Henrik verekedése a szöveg addigi rövid játékos epizódját is elrontja. A hideg csak ritkán válik beszélgetés tárgyává, még a hajléktalan operakritikus sem utal rá. Egyszer ugyan elkapja Bindert egy hóörvény Bécs felé az autópályán, de őt is kimentik. Térey tehát, noha felhasználja a jégkorszak kötelező, filmes elemeit, valójában a főváros történelmi emlékezetéből elevenít fel történeteket, amelyeket a képzelt jövőbe vetítve mesél el.

A regény politikai szála abban érhető tetten, hogy a regény világában Magyarország – a 2015-ös osztrák kormánykoalícióra emlékeztető – többségi szociáldemokrata kormányzat vezeti, amelyet a Nemzeti Cserkelők terrorkommandó akar megdönteni. A *Jégkorszakban* lefestett anarchia s az állam szétesése azonban nem a megváltozott időjárás következménye, hanem már eleve adott a fiktív kormányzat alatt. Mivel Térey nem közéleti esszét ír, így nem kérhető rajta számon a cselekményből hiányzó közösség megmutatása. Nincsenek sem kormányellenes, sem kormánypárti csoportosulások, Radák politikai lépései is légtüres térben zajlanak. A szereplők (és az ország népe) egyénenként cselekszik: riad meg, síel vagy élvez a szilvesztert. A cselekmény is több szálon fut, amely nemcsak a nagynarratívát mellőzi (okkal), hanem a történetet is. A széttartó dramaturgiai síkok ugyanakkor lehetővé teszik számos eset bemutatását, így láthatunk gyereklányrablást, internetes zaklatást és lakásmaffiát is.

Az 52 éves Mátrai a regény elején izlandi konzul, de a szigeten kitört vulkán miatt haza kell térnie Budapestre. Mivel a felesége, az előző regényből ismert Fruzsina (35 éves) gyereket vár, a főszereplő úgy dönt, hogy felhagy a diplomataélettel. A Római-partról átköltöztek az Istenhegyre. Noha egy évig munkanélküli, egy-két mondattal elintézhető anyagi gondjaik vannak, szűkölködés a regény idejében nem jellemzi őket. Miután felmondott, kivonul a nagyvilági társasági életből is, s szabadidejében a feleségével törődik, vagy egyedül sétálgat, esetleg régi ismerőseivel beszélget. Jelentős szereplővé válik Radák Zoltán, a 35 éves szociáldemokrata miniszterelnök, aki „megöröklí” Mátrai *Protokoll*-beli spleenjét és a párkapcsolatokra való alkalmatlanságát. A kormányfő néhány szigorú intézkedés ellenére („megemel-

te az adókat és csökkentette a minimálbért... És megadóztatta a nyugdíjat...) is népszerű marad. Ezenkívül érzékileg vonzódik az önös Binder Lívía színésznő (28–30 éves) iránt és flörtöltet magának Szemerédy Almával, a hideg és számító jogász-asszonnyal (38 éves). Politikustársa Tárkány Béla, Budapest 60 és 70 év közötti polgármestere. A jégkorszak mindkettőjük karrierjét megakasztja olyannyira, hogy Tárkány egy balul sikerült intézkedés után öngyilkos lesz, Radákot pedig – az összeomlott közbiztonság következtében – a Nemzeti Cserkelők egyik bérgyilkosa agyonlövi.

Külön szálát kap a korszak meteorológusa: Dolina Iván (40–42 éves) és elhanyagolt felesége, Szemerédy Alma. Ők is a felső középosztály tagjai, akiket a párkapcsolati játszmáik *status quo*-ja tart együtt, de Alma sikerületlen szakítása után a házasságot is élvezni kezdik. Önálló szál Labancz Győző (50 és 60 év között), az *asztalízene*beli egykori étteremtulajdonos története, akinek Patrícia lányát (16 éves) interneten zaklatják, Bianka lányát (13 éves) elrabolják, s akinek volt barátnője, Laura (19 éves) pedig lelövi a miniszterelnököt. Labancz, aki ellenszenves étteremtulajdonosból rokonszenves vállalkozóvá vált, ráadásul – történeti nevéhez híven – migrénrohamai során átlép a XIX. századvégi, a II. világháború-végi és a Rákosi-korszak Budapestjére. Misztikus-történeti epizódjai a regény fiktív jelenét ellentételezik. Minden szereplő legalább egyszer találkozik Tompa Henrikkel (61 éves), az *Asztalízene*ben faképnél hagyott, szigorú operakritikussal, aki a lakásmaffia áldozataként elveszíti lakását és hajléktalanokból álló lakáskommunában él Zugliget egyik elhagyott klinikaépületben.

Bár mindvégig epizodikus szerepet játszanak a Nemzeti Cserkelők, ők a regénybeli világ ellenségei. Őket nem saját vagy az elbeszélő szemszögéből látjuk, hanem Labancz volt barátnője, Laurából. Bár a róluk terjesztett kannibál rémhírek hamisak, de terrorakcióik véresek: robbantanak egy diszkóban, sikertelen akciót hajtanak végre az istenhegyi atomerőmű ellen és megöletik a miniszterelnököt. A kormányerők végül végeznek velük saját hadiszállásukon, s egyedül Laura, a miniszterelnök gyilkosa menekül meg, mert Szlovákiába szökik.

A terek ezúttal is jelképesek. Végig a felső középosztály régiójában játszódik a regény, amely ugyanakkor tükörpanorámáját adja a lakosság – Mátrai által korábban lenézett – további 98%-nak is. A szereplők kedvelt budapesti helyszíneken fordulnak meg: az Istenhegyen, a Normafán, a Duna-parton és a befagyott Dunán, a Vörösmarty téren és Zugligetben. Mátrai és felesége egyszer hagyják csak el a fővárost, a szülés előtti órákban elindulnak Nagykovácsiba, a felső középosztály által felkapott, fővárossal határos kis településre.

Közép-európai politikai szatíra

„Egy vezető nem lehet mindig népszerű.
A történelem, Binder majd minket igazol.”¹⁹

66 A szereplők közül néhányan karikatúrák (pl. Radák Zoltán miniszterelnök), mások pedig pusztán a lírai én álarcái. Amíg a *Protokoll* főhőse spleennek élte életét és máró gúnnyal kritizált mindent, addig a második kötetben Mátrai csupán elmélkedik és nézelődik, nagy dühök nem fűtik. Vele szemben a lírai én erős kritikát fogalmaz meg saját koráról. Konkrét társadalmi és kormányzati bírálatot fogalmaz meg, amely szubtextuális narratívát ad a fikciónak. Egy részlet a nyílt kritikából: „[A miniszterelnök] megfelel a karizmatikus vezér / – A magyar néplélek számára oly kedves – képenek. / Annyiban is, hogy vadzsenni, és hagyományosan / Szociopata elnök, hívek hátán gázoló; Tárgynak tekint, akár egy szimpla csavarhúzó, / Holmi papír zsebkendő, / Nem érez megbánás, szégyent, empátiát: / Nem tudja magát a helyedbe képzelni, / Így lehet úthenger! S mert kíméletlen önmegvalósító, / És egyidejűleg sima modorú és spontán fickó. / Annyiban tér el a magyar eszménytől, / Hogy melankolikus alkot.”²⁰ A máró gúnyt ecsetelni sem kell, s a magyar olvasók tudják, hogy a leírás sok eleme rendszeresen visszatér a jelenlegi ellenzéki sajtóban. Mátrai miniszterelnöktől azonban csak a lírai én beszél így, nincs egyetlen szóhoz jutó szereplő sem, aki így vélekedne róla. A nők a kegyeit keresik, a férfiak pedig elfogadják kormányát. Radák egy másik megnyilatkozása korunk jellegzetes politikai beszédeire rímel: „Magyarország többnyire / Nélkülöző ország volt mindig, / És Budapest – leszámítva parádés millenniumait / Nélkülöző város. Meg is szokta, hogy az.”²¹ A konkrét elemzés elmarad, amelyet az olvasó ugyan sajnál, de a politikai beszédek természetéből ez következik. A jelenlegi valós kormányfőről is elmélkedik röviden a regényben Mátrai: „Az ősz és alacsony termetű, de nagy akaratú ember, / Akinek nevéhez a 2010-es konzervatív-elitista fordulat / És tucat új stadion fűződött; s az urizáló, / Multimilliárdos parasztfiúk aranyideje.”²²

A közép-európai geopolitikát, az előző regény diplomáciai konfliktusait a jégkor-szak háttérbe szorította. Viszont a rossz emlékek így is kísértenek. „Befagyott a magyarság / S ami különösen fáj nekik: / Egybefagyott féltékeny szomszédaival; Osztozva szlovén, horvát és osztrák, / Sőt szlovák, szerb, román és ukrán / Társaival, mi több: majdnem egész / Európával a közös hóhalálozásban... / Unikális sorsa közös mederbe került.”²³ Az Európai Unió is erős kritikát kap ezúttal Mátraitól: „EU-hivatalzombik ülnek odabent. / Intellektuális értelemben egytől egyig / Varacskos disznók. Szellemi-

---

¹⁹ TÉREY: i. m. (2015), 191.

²⁰ Uo., 120.

²¹ Uo., 495.

²² Uo., 566.

²³ Uo., 524.

*leg kendőzetlen emberek.*²⁴ Ahogy az államszövetség kritikája később nem kerül elő, úgy egyetlen példát leszámítva a migráció kérdése sem. Brüsszel főterén sétálva Mátrai élcelődik barátjával: „*És ez a hetyke kis ceruza itt?*” Mire barátja így felel: „*Nekem nem ismerős.*”, de a lírai én tudja: „*Egy új mecset minaretje magaslott a tér felé.*”²⁵

A tájjal, a környezettel, a természettel Mátrai kapcsolata gyenge, bár nézi. A történelmi-kulturális térséghez azonban erős szálak kötik. Térey erről így nyilatkozott: „*Magyar vagy közép-európai tradíció, hogy az író-főhős viszony csak nagyon szoros lehet.*”²⁶ Mátrai sorsa és Térey élményei közötti összefüggéseket az író több ízben is vállalta. Ugyancsak a régióra jellemző, hogy az értelmiség a XVIII. század végétől kezdve verset, regényt és drámát ír, ha a kormányzatról bírálatot akar mondani. Térey vállalta ezt a hagyományt és a nemzeti konzervatív kormányzat idején politikai satírárt írt. A szöveg néhány kiszólása a jelenlegi kormányzatra utal, ám nagy része egy fiktív kormányt tesz nevetségessé. A terrorkommandó esetében a nemzeti hagyományokból idéz pár szlogent, de azokat úgy eltorzítja, hogy fiktív jellegük érezhető legyen. Hasonlóan bánik Térey a nemzeti emlékezettel is, például a Rákosi-diktatúra idejéből egyedül a terrorgépezet létrehozóját, majd áldozatát, Rajk Lászlót emeli hőssé. Más történelmi alakok közül a II. világháború egy jeltelen sírjába temetett magyar honvédot jelenít meg méltósággal.

Már a *Protokoll* esetén is jelezte a verses regény műforma azt, hogy nem klasszikus cselekményközpontú szöveget olvasunk, hanem elbeszélő költeményt. Így a cselekményt a forma eleve elemeli a valóság síkjából. A szövegek nem lineáris olvasatúak, hanem számos kihagyás, elhallgatás rejlik bennük. Mivel a *Protokoll* elsősorban boldogtalan szerelmes regény sokepizódnyi kitérővel, a bonyodalom hiánya nem zavaró. A *legkisebb jégkorszak* esetén azonban olyannyira hiányzik a kulcsnarratíva, hogy a csekély egymásután következő esemény lazán tartja össze a fikciót.²⁷ A klímátörténet és a kormányzatkritika is tehertétel a szövegen, de még inkább elnehezítik a pamfletszerűen megírt jelenetek, pl. a facebookos zaklatásról. Az egymástól eltartó dramaturgiai epizódokra utalva az egyik elemző a regényt tévéfilmsorozati forgatókönyvként értelmezi.²⁸ A politikai gyilkosságon kívül minden más bonyodalom megoldódik: az elrabolt Biankát két órán belül kiszabadítja a rendőrség, elrablóját örökre nyomorékká teszi egy vadkan, s a hóban elakadó vajúdo anyát tankkal szállítják a szülészetre.

A laza cselekmény alibi a pamfletekhez, egyben a régiókat olyannyira jellemző szarkazmushoz. Közép-európai kis államok nyomorúsága így válik Térey tollán *blank versben* írt satírává, amely a közös identitáshoz elégséges is – jégkorszak idején.

²⁴ Uo., 75.

²⁵ Uo.

²⁶ DARVASI: i. m. (2011), 25.

²⁷ A narratív szerkezet hiányát fejtegeti hosszan: THIMÁR Attila: *Az Operenciás szabályokon is túl – Térey János: Protokoll = Kortárs* 2011/4., 30.

²⁸ ZSOLNAI György: *Térey János: A legkisebb jégkorszak = Kortárs*, 2016/1., 104.

Utószó

A tanulmányt a szerző 2020 februárjában zárta le, a leadásig eltelt szűk másfél hónapban azonban az ismert világ több eleme is megrendült a 2019 késő őszén Észak-Olaszországból és Kína Vuhan tartományából elszabadult koronavírus-járvány következtében. Világméretű járvány volt már korábban is, de a mostani mégis készületlenül érte az emberiséget. Azt, hogy a járvány és az arra adott jó és rossz válaszok nem ismeretlenek, a korábban elemzett *Protokoll*ban Térey megmutatta a főhős New York-i kiutazása kapcsán. A társadalom- és kormányzatkritika mellett a regény napjainkban legizgalmasabb szálának aktuális vonatkozása az, ahogy a járvány kapcsán kitört szükséges óvatosság mellett a pánikkeltést és a hisztériát is bemutatja.

Mátraí tehát az ENSZ klímacsúcsára utazik, amikor a budapesti repülőtéren először hall a járványról. A helyzet leírása napjaink tökéletes mása:

„Itt a folyomány: házról házra járt
Egy mexikói adóellenőr;
S kliensei átjártak a határon...”
„S most úgy hurcolják szét az új ragályt,
Ahogy a virágport szokták a méhek
Az emilyenről, huss, az amolyanra.”
Már ott a védőmaszk a Ferihegyen,
A félős utasok szája előtt.
Skultéti izgul, ám jól leplezi.
Ő nem mutathat pánikot, dehogy.
„Nem hord szájmazskot egy erős miniszter,
Akkor se, ha tisztaságmániás.”²⁹

Amikor a szereplők hazaérkeznek, Budapesten már súlyos válsághelyzet van. A repülőről leszálló utasokra nem is csupán a vizsgálat vár, hanem esetleges karantén, otthonmaradás. 2020. március végén az egész ország és vele valamennyi európai s ázsiai ország önkéntes karanténba vonult.

Mondják, Ferihegyen hőkamerát
Állítottak fel a beérkezőknek.
„A végén meglásd, karanténba zárnak”,
Mondja Kovács, s faarccal Mátraí:
„Mert Pest bármit megengedhet magának
Lakói védelmében, nem csoda:
A repülőtéren, megérkezésünkkor

---

²⁹ TÉREY: *i. m.* (2010), 212.

Megméri majd a hőmérsékletünket,
S ha harmincnyolc fok: nem bocsátanak be.”³⁰

Térey profetikus erővel látta a múltat, s nem tudhatta, hogy a közvetlen jövődőt is. Csak bízhatunk abban, hogy a *Jégkorszakban* tévedett.

---

³⁰ Uo., 228.

Falusi Márton

„Leheletem is ordít: Meghaltak a fák!”

Nagy László és az ökokritika

A politikai ideológiák olyanok, mint a melegházak; szellemi fagyáspont alatt is termesztik sajátos esztétikai ideológiájukat. Az igazi, virulens műalkotások tűrőképessége azonban fejlettebb a melegházi növényfajtáknál, túlélnek a fagykárt, a vihar-kárt, mostoha körülmények között is dúsan vegetálnak. Nagy László költészetét bizvást olvashatjuk az ökokritika felől is; ekként az ökológiai krízis és a klímatastiztrófa prófétáinak előfutára lehet (ha éppen ilyen előfutára van szükségünk). A természet és a kultúra, a természet és a poézis, a természetes és a mesterséges vagy az organikus és a mechanikus (a)szimmetrikus ellenfogalmait a rögzült irodalomkritika csakugyan hajlamos leegyszerűsítően tárgyalni. E jelenség mögött nem is elsősorban a politikai ideológiák kisajátító hatalma húzódik meg, hanem annak gond és baj nélkül elsajátítható magyarázóértéke. A tájköltészet lírikusa ugyanúgy áldozatul esik a sematizációnak, mint a romantika korstílusa. A költő eszerint a szelf reprezentációja gyanánt vetít bele primer emocionális tartalmakat a természet ősi, érintetlen vadvilágába, ahol azért keres menedéket, mert nem tudja tartani a ritmust a modernitás felgyorsult technikai fejlődésével, az industrializáció elmagányosítja, elidegeníti kézműves mesterségének termékétől, életpályája nem felel meg a gát-lástalanul önérvényesítő és társain keresztüljáró nyárspolgárának. Jonathan Bate *Romantic Ecology* (1991) című könyve például erre a (baloldali gyökérzetű) ideológimára mutat rá, amelyben Wordsworth, a „természet költője” szembehelyezkedik a politikai gazdaságtan konstrukciójával.¹

Mindez persze már a XVIII. századi társadalomelméletekben sem ennyire lecsupaszítottan jelent meg, amikor az Európán kívüli népeket is be kellett illeszteni a Genézis tereméstörténetébe; a természettudományos eredményekből pedig a kortársak arra a következtetésre jutottak, hogy az embernek és a természetnek egyként van történelme.² Mindazonáltal a természet a szükségszerűség, az emberi történelem viszont a szabadság birodalma. Az ahistorikus természeti állapotot fel-

¹ BATE, Jonathan: *Romantic Ecology. Wordsworth and the Environmental Tradition*. New York, Routledge Revivals, 1991., vö. BATE, Jonathan: *Egy vers ökoszisztémája*. Ford. Orosz Kata, Szabó Máté = *Liget*, 2005., 5. sz., <https://ligetmuhely.com/liget/jonathan-bate-egy-vers-okoszisztemaja/> (utolsó letöltés: 2019. 11. 06.)

Uo.: „A vers világa így jól szabályozott ökoszisztémára hasonlít. Keats ösztönösen ráérez a közösség ökológiájának titkos szabályára, hogy a biodiverzitás a túlélés és az ökoszisztémákba illeszkedés egyetlen lehetősége. A biodiverzitás olyan elv függvénye, melyet *látszólagos többletnek* nevezhetünk. Hogy az időjárás támadásaival szembeszegülhessen, az ökoszisztémának megfelelő mennyiségű fajra van szüksége, melyekből megújíthatja önmagát. Bizonyos fajok, melyek semmilyen nyilvánvaló célt nem szolgálnak az egyik homeosztázisban, döntő szerephez juthatnak a környezeti feltételek megváltozása esetén. Fölöslegességük látszólagos: valójában nélkülözhetetlenek.”

² KOVÁCS Gábor: *Faj, nemzet, nemzetkarakter – Természet versus történelem (Eszmetörténeti vázlat) = Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc, Lajtai Máttyás és Mester Béla, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 117–120.

tételezhetjük ugyan a humanitásra nézve szükségszerűen borzalmasnak (Hobbes) vagy idillikusnak (Rousseau), az emberiség kultúra előtti ősközösségét egyetemesen nivellálónak (Hobbes és Rousseau) vagy olyannak, amely a különböző népek egyediségét hordozza magában (Herder), ám annyi kezdettől fogva bizonyosnak látszott, hogy pusztán *potencialitás*; a szabadságra és a tökéletesedésre való képesség az embert kiemeli belőle és fölébe helyezi. A természet tehát megalkotásra váró szférája az életvilágnak, s nemcsak a tudomány, hanem a művészet is folyamatosan létrehozta *természetét*, természetfilozófiáját; sőt utóbbi az előbbi befolyása alatt hajtja végre ezt. Ennek folyománya, hogy a történelem és a természettudomány új és új elképzelései, paradigmái hatást fejtenek ki a költői természetrajzokra, a „szelelmes földrajzra”. Nem kizárt – bár nehezen lenne bizonyítható – e hatásmechanizmus kölcsönössége, vagyis a művészi látásmódok befolyása a természettudományra; mindenesetre ugyanaz a történelmi környezet alakítja gondolkodásukat.

A romantika idején előtérbe került a megismerő én és a megismerendő természet viszonyának mibenléte a műalkotások konstitúciójában is. A közzettani vagy a kémiai ismeretek körének robbanásszerű kiszélesedése a költők figyelmét is arra hívta föl, hogy a nyelv afféle *reliktum*; ha a hétköznapi használata során ráarakódott törmeléktől megtisztítjuk, a kulturális korszak beköszöntét megelőző időszak tudását hordozza és őrzi. „Fichte a természetet mint a tudattalanul működő abszolút én termékét fogja fel, Schelling viszont az önállóan létező és munkáló természetet mint egy folyamatosan teremtőerőként működő szubjektumot mutatja be” – jegyzi meg Gurka Dezső.³ Akármelyik kiindulást is választották, a nyelvteremtő költői stílusirányzatok valamiféle *természetes*hez igyekeztek hozzáférni. Akár félelmetesnek, akár csábítóknak tüntették föl, akár a *mysterium tremendum et fascinans* vallásos révületének, akár az aranykori autenticitás élményét vélték átélni általa, a természetesség eszménye domináns esztétikai szerepet kapott, ami a huszadik században sem merült feledésbe, legfeljebb átértékelődött. Voltaképpen a természetesnek kijáró tisztelet övezte az antik formakultuszt éppúgy, mint a romantikus antimiméziszt; az avantgárd törekvéseket éppúgy, mint a performanszt vagy a konceptualizmust. A természetről alkotott általános, hétköznapi képzetek pedig mind a természettudományos, mind a művészeti iskolák tanításaiból táplálkoznak. A természetet átalakító, uralma alá hajtó és saját képére formáló humán kultúra sohasem tapasztalhatja meg, mi is az a *par excellence* természetes, egyik leghőbb vágya mégis az, hogy a közelébe férközzön. A nemzeti parkok élővilágának konzerválása ugyanabból az elvágyódásból, ha tetszik, ugyanabból a tradicionalista motivációból fakad, mint Várkonyi Nándor vagy Kodolányi János spekulációi az ősi gondolkodás mintázatairól, vagy mint a népi kultúra iránti természetes vonzalom: ösztönösen keressük az archaikusait, amely kulturális emlékezetünk túlszabályozottságától, a megkövült, megcsontosodott kánontól eltér. „Schelling A *transzcendentális idealizmus rendszerében* kifejti, hogy az anyag konstrukciójának feltárása maga is konstruálás: »Az anyag

³ GURKA Dezső: *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok korrespondenciái*. Doktori értekezés. Bp., Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Technika-, Mérnök- és Tudománytörténeti Multidiszciplináris Doktori Iskola, 2005, 23.

valójában nem más, mint a tevékenységeinek egyensúlyában szemlélt szellem«, így »amikor az én az anyagot konstruálja, voltaképpen saját magát konstruálja.«⁴ Mi egyéb hát a költő természetes feladata, mint az ősi, eredeti, a természeti állapothoz minél inkább hozzáférő, a kulturális állapotból fokozatosan kivesző kifejezőmód megtalálása; vagyis a visszahajlás az autentikus és originális nyelvszemlélethez, gondolatközléshez? Csakhogyan ez a természetesség ugyanúgy mesterséges, mint köztéri parkjaink, telepített erdeink, védett tavaink flórája és faunája.

Pontosabban: megismerőtevékenységünk nem választhatja szét bennünk a természetet és a mesterséget; kudarcába mégsem nyugodhat bele. A magyar költői tradícióban a természetes minőségről vallott elképzelések az anyanyelv mélyrétegeinek és a nemzet, a kulturális közösség keletkezésének kutatását összekapcsolták. Ebből vezethető le, hogy az alkotónként és koronként változó népiségkoncepciók nemcsak új költői formanyelveket és műfajokat hoztak létre, hanem a nemzeteszmét is „csinosították”. Arany Jánosnak a hiányzó őseposz megtalálására, pótlására irányuló költői programja egy lapra tartozik Ady Endre újszerűen archaizáló ritmusképleteivel vagy Weöres Sándor szimfóniáival. Az új formanyelvek, a költői igazságok valahányszor működésbe lépnek, a praxispolitika kisajátító szándékainak sikerétől és törvényszerűségeitől függetlenül is újraalapítják a nyelvi közösséget. A természetes mibenlétéről zajló diskurzus áll Kazinczy Ferenc és Kármán József vitájának hátterében, de ez alapozta meg a bartóki modellt éppúgy, mint az újfolklorizmust, és ez okozza a néptánc autenticitása – másolás versus feldolgozás – körüli bonyodalmakat is. A különféle lírai nagykompozíciók minduntalan ezt a hagyományt újítják meg; a teremtésmítosz és az apokaliptikus vízió diegetikus keretében világmagyarázó igényével gyakorolnak kultúrkritikát, valamint feszegetik a természet és a poézis, az organikus és a mechanikus határait. Vörösmarty Mihály, Arany János és Arany László hőseinek, elbeszélő költeményei, Kassák Lajosnak a *János vitéz* narratív szerkezetét parafrázáló poémája, *A ló meghal a madarak kirepülnek*, mind-mind ezt variálják – a tudásszociológia és a műveltségesszmény eltérő feltételei, feltevései közepette –, akárcsak Weöres Sándor, Juhász Ferenc és Nagy László hosszúversei, vagy napjainkból Tornai József mágikus ráolvasásai és Térey János verses epikája.⁵

Túlzottan leegyszerűsítő tehát, ha Nagy László híres hosszúénekét, *A Zöld Angyalt* (1965) csupán a politikai kontextusban helyezjük el, miszerint a paraszti kultúra kolhozosítást követő pusztulásáról ad hírt, tiltakozásul fölemelt ujjal a szellemi és tárgyi veszteségeket leltározza. A vers valójában egy profán, a de- és reszakralizáló törekvéseket szintetizáló, késő modern teremtésmítosz, amely a természet és a kultúra végzetes meg hasonlítását teszi érzékletessé. Ebből az aspektusból a *Gilgames-eposz* és a *Cantata profana* bölcséleti problémáját, egzisztenciális drámáját viszi színre. Gilgames, a városállam, a földi királyság kétharmad részt isten törvényho-

⁴ GURKA Dezső: *A természet és a poézis fogalmának közös vonásai Schelling jénai korszakában*, <http://www.c3.hu/~prophil/profi054/gurka.html> (utolsó letöltés: 2019. 11. 06.)

⁵ FALUSI Márton: *Arany János lírájának és verses epikájának recepciója a kortárs magyar költészetben = Hungarológiai Közlemények*, 2017, 2. sz., 49–70.

zőja megalapítja a kultúrát; építkezéseivel szükségképpen elszakad a természetes rendtől, amin már Enkidu, a vadember sem segíthet: barátságot kell kötniük ahhoz, hogy együtt győzzék le a cédruserdő őrét és az égi bikát, együtt védelmezzék a civilizációt. De a szarvassá változott fiú mítosza is arról tanúskodik, hogy a természet terrénumbába többé nem térhet vissza büntetlenül az ember, amit Juhász Ferenc költeménye (*A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából*, 1955) megrendítően jelenít meg. Mindkét vers, Juhász Ferencé és Nagy Lászlóé is egyéniesíti, a szubjektív sorsérzettel és a történelmi helyzettudattal, valamint az új tudományos világképek elemeivel telíti, mélyíti el a heideggeri „létfelejtés”, az idegenség egyetemes tapasztalatát, a lét és a létező ontológiai differenciáját.⁶

Miféle mitikus erőt képvisel a Zöld Angyal? „A vers elejétől végéig egyetlen drámai beszámoló arról, hogy vége van egy világnak, a parasztinak, amelyik szép volt, utálatos volt, nyomasztó és megváltásra ítélt, vége van, tehát le kell vele számolni, s el kell tőle búcsúzni illendően” – fogalmazott róla Csoóri Sándor (*A Zöld Angyal*, 1966)⁷. Ez a megállapítás ugyan igaz, de csak részigazság, mert aminek vége van, az nemcsak a paraszti kultúra, hanem mindaz, amit a huszadik század második feléig a kultúrember kulturális értéknek tarthatott. Sőt a paraszti kultúra mint siratnivaló és csodálatra méltó kultúrtechnika éppen *akkor és azáltal* jött létre, *amikor és ahogyan* véget ért, amikor és ahogyan el kellett siratni, föl kellett mérni, és gramofonfelvételekre, magnószalagokra, kazettákra kellett rögzíteni, kimerevíteni a „huszonnegyedik órában”. De vajon tulajdoníthatunk-e jelentőséget ennek a huszadik századvégi entrópiakultusznak? A Zöld Angyal nem történelmi katalizma, még csak nem is elemi csapás, hanem a természet apokaliptikus látomása, az emberben szunnyadó és a kozmoszban lakozó természet szimbóluma, amely visszahódítja a Földet, a Kék Bolygót az emberi beavatkozástól; ekként tehát szakrális törvényhozó.⁸ Az általa meginduló akkulturáció és rekultiváció a teremtmények számára katasztrofális, ám ez a katasztrófa ellenállhatatlanul vonzza a teremtményeket. A vers erről az örök dinamikáról tudósít: az ember primordiális vágyáról, hogy visszatérjen a természeti állapotba, valamint a visszatérés megsemmisítő következményéről. Ne tévesszük szem elől, hogy a haladást gyakran valamilyen ősinek a keresése folytán intézményesíti a társadalom; aki az ősi tudást kutatja, akaratlanul is a haladás eszköze, aki a haladás szolgálatába szegődik, akaratlanul is valami ősit elevenít föl. A Zöld Angyal az a természetes szubsztancia, amely az ember tökéletesedni kívánó, rousseau-i hajlamából fakad a „kihűlt közép kultúrában” (Ber-

⁶ Lásd ehhez: FALUSI Márton: *Heidegger és a Zöldek* = Uő: *Virágvasárnapi zsákrbanfutás*. Bp., Hítel Könyvműhely, 2012, 293–301.

⁷ CSOÓRI Sándor: *A Zöld Angyal = Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek, 1964–1994*. Első kötet. Bp., Püski Kiadó, 1994, 428.

⁸ Uo., 294.: „A modern technika nem azonos sem a *poiésisszel*, sem az ősi technével, hanem »próbatétel«, a természethez való másféle viszony. Más ugyanis, ha a természetet *phüszis*nek, tehát »önmagától eredően hatónak« tapasztaljuk, és megint más, ha a »termelőeszközök tartályaként« állítjuk, amelyre a *Ge-stell* (áll-vány) kifejezés utal. A haladás (*Fort-schritt*) kiszakítja az embert (*Fort-riss*) természetes összefüggéséből. A *poiésisz*t Heidegger a szélmalomhoz hasonlítja, vagy a teraszos rizstermesztéshez, ahol a természettel – ahelyett, hogy kizsigerelné – együttműködik az emberi találékonyság, alkalmazkodik hozzá.”

gyajev); a kívülállás és az áldozathozatal, a szecesszió és a devotio révén a vallásos megváltáshat profán hiedelme. A Zöld Angyal a költészet és a tudományosság is, pontosabban e kettő természetképzeteinek mitikus jelképe; felforgat és átlényegít. Végső soron tehát nem más, mint a kultúra természetfelfogása pusztítja el a természetet, a természet kultúráját. Kultúránkat az a természet pusztítja el, amelyet létrehoz, de nem is természet, ami nem pusztító erejű. A Gólem életre lehelt agyagtömege romba dönti az épületeket, mint Gustav Meyrink filmjében (*A Gólem*, 1920); Shakespeare Kalibánja elégeti a könyveket, mint Szabó Lőrinc versében (*Kalibán*, 1923). A népművészet, mihelyst a kultúripar fogyaszthatóvá szabványosított, haszonszerző ágazataként – például mint világzene – terjed el, saját magát kezdi fölémészteni; de a természetvédelem és az ökotudatos életmódok is a globális üzletpolitika, a nagyüzemi turizmus és a márkafüggetlen önhittség eszközeiként veszik ki részüket a természetkárosításból. A Zöld Angyal így módon a harci riadót fújó zöld ideológiákra is utalhat ma már, amelyek akár tudtukon kívül is támogatják és fenntartják az élesen bírált értelmi világot és gazdasági szerkezetet.

„Nem zállenek el a fák, a fűvek, a gyomok, / nem zállenek el a mohák, a nyirok zöld erei, / zúdulva jött a Zöld Angyal a házra, ahol születtem, / megjelölte a házat s világát az ítélet jeleivel” – így kezdődik a vers. Az Angyal – amely „vihog” és „röhög” – „tomboló zöld paripákkal” és „óriás zöld bikákkal” érkezik egyfelől, sőt „rőfögő zöld kocái telemalacozzák a kertet”, másfelől „pirinyó zöld seregei, talpasak és kacsosak, / bevesznek minden zugot [...]”. A természeti világ valamennyi létrétege, a bioszféra fordul itt az agrikultúra, a gondozás, a művelés (*Pflege*) ellen; a viola, a rózsza, a jászol, a falak, a mész és a malter, valamint a berendezések által felöltött ház és a ház körüli teendők világával szembe. A kultúrateremtő lény, az „apám” pedig kapitulál; attribútumait, a kétértelmű – szó szerinti, biblikus és átvitt értelmű, ósdi jelentésével a mítoszi és az életrajzi szférát összekapcsoló – jelzővel illetett, szinte relikviaként kezelt tárgyi eszközeit pedig – mintegy a megadás gesztusaként – ártalmatlanítja: „a vízözönelőtti / fölszerelést lerakta elájuk fehéren / apám, ki volt a kemény szerszámok csillaga!”. A „fehéren” módhatározója is kettős értelmű, hiszen utalhat az ijedtségre vagy betegségre, de a fantasztikus versbéli cselekményre is, melyben nem valós alakok, csupán csillagokból alászálló, halálán túli kísértetek szerepelnek. A „szerszámok csillaga” is nyelvi játék: egyszerre lehet a szerszámok ura, egyszerre lehet szerszám maga is, csillagkulcs vagy csavarhúzó, a világmindenség alkatrésze.

A második szövegegységben az apalátomás gigantikus méreteket ölt. Miközben a természet átveszi a hatalmat, torozva vigad, gazdag metaforakincsével rátelepszik a földművelés teljes arzenáljára – „gomba-kupicákkal zöldarany bár-pult az iga” –, az apa a theomachiák fabulájába illően, heroikusan dacol a romlással: „holdfény-ostorral kezében ott ül a dérféjű ember, / hintázva egyhelyben vágat, borosan, fogatlanul”. Az apa ikonográfiájából a parasztember ismerős ábrázolása sejlik ki, de avított jelvényei, tartozékai bomlásnak, rohadásnak indulnak: „s nem veszi észre, hogy ingét megeszi a harmat / s bakancsa csupa penész-bulla, csiganyál-cirkalom”. A látomás megnevezése, a „zöld lakodalom” a fékevesztett dáridó és a feketemágia szertartásait idézi meg; egyúttal a *Menyegző* című verset, amely bölcséleti síkon az individuum és a kollektívum harmonikus viszonyának megszűnéséről készít tablót. A *Zöld Angyal* a természet és a kultúra, a *Menyegző* az egyén és

a társadalom kapcsolatának helyrehozhatatlan megromlását, morális csődjét fejezi ki. A párversek szemléletmódjára jellemző a különböző stílusminőségek keverése: Nagy László világképalkotó, polifón és organikus burjánzó versépítkezésének szólamai azért disszonánsak, hogy az egyén, a közösség és a természet egymástól való elszakadását demonstrálják. Csakhogy a Zöld Angyal a korszerű technológiával, repülővel és vetőgéppel is támad, ha ma íródna a vers, a robotika valószínűleg központi szerepet töltené be vizuális összetevői között. Nem valamiféle paraszti idillbe tör be ez a technológia, hanem a kozmoszban magára hagyott teremtmény elemekkel hadakozó, egzisztenciális szorongását fokozza. A természet egyre ellen-ségesebb, egyre félelmetesebb alakot ölt, mert ilyenné alakítja a kultúra; a kozmosz visszasüllyed a káoszba. A patetikus és tragikus stílusminőség is egyre ironikusabb; a beszélő már első kiszólásakor retorikai eszközökkel és biográfikusan is distanciát teremt tárgyától, az egykori felnévelő közegtől: „csak hajt galoppban örjögve, rajongva a gőzök / smaragd lobogói között hajlongva, hajrá, apám! / üvöltök neki kétszáz kilométerről cinikusan, / de villany-koronás fejemet hirtelen eloltja a bánat”. Az iónia persze főként önirónia, a megszólalóra reflektáló gondolkodói magatartás, hiszen milyen könnyű is kényelmes távolságból nosztalgiázni, a magas ösztársadalmi komfortfokozatból szorítani természet és kultúra hagyományos, egységes felfogásának győzelméért. Napjaink ökotudatos szószólói is gyakorta üde környezetben, meghitt ívfényben csepiük embertársaikat, majd leoltják a villanyt, és halk melankóliával hajtják álomra Apple laptopjukat. A vers szövegszervező elve napjaink kultúrkritikai irányultságát, a mediális kultúratudományt is fontolóra veszi, amelyet Keresztes Balázs és Smid Róbert így foglal össze. „Az emberi és állati lények közötti különbség nem gondolható el kultúrtechnikai közvetítés nélkül. Ez egyben azt is világossá teszi, hogy a kultúrtechnika-kutatásban a posztumán nem az »ember utánit« vagy a »már nem embert« jelöli, hanem arra kíván rávilágítani e kifejezéssel, hogy amit embernek neveztek, az mindig is az emberi és nem emberi ontológiai összefonódásából származik. Arra utal, hogy sohasem voltunk »pusztán« emberek.”⁹

A harmadik szövegegységben „már a szoba tükrében nézi magát a dzsungel”, és „zöld szárnyak zuhognak az ágyra, ahol születtem”. A belső térbe nyomul be immár a „növényi szabadság”, az anya megszólításával a beszélő a női princípiumok sorvadását sorolja, regisztrálja; a termékenység és a családi megtartóerő, a gyökér, a fundamentum, a fal, a méz, az ágy a maguk kézzelfogható valóságában esnek áldozatul, de a „sejtláncolatok” epigenetikai roncsolódása, az utódok génkifejeződésének szülőktől öröklött zavarai is felszínre kerülnek. A vers komplexitását az adja, hogy a természet – az ásványok, a gombák, a növények, az állatok, a gének formájában – és a kultúra – a „vízözönelőtti” és a korszerű technológia formájában – nem aszimmetrikus fogalom párok; egyszerre képviselik a *poiészisz* önépítését, az autonómiát és a biológiai szükségszerűséget, a determinációt. A költemény tetőpontján a beszélő fizikai mivoltában is veszélyeztetett, a testébe hatoló természettel való

---

⁹ KERESZTES Balázs – SMID Róbert: *Egy, két és három kultúra helyett – mik is azok a kultúrtechnikák?* = Tiszatáj, 2017, 2. sz., 56.

azonosulásra kényszerül, ami romlásként tudatosul, pedig az aranykort is visszahozhatná: „már nyers gyökerek bőrtönében a test, már gyomrom egy kosár gyökér [...] mert igazán most érzem ízét a földnek, / igazán a harmat hatalmát, a fű-gyöke-
rek / fúróit elegáns ruhámon át a velőmben, / szétfeszített állkapcsomban tuskóstim,
koronástul / a felnőtt akácfát: fenn suhogó zöld versemet”.

A pompás fogalmi metaforával – „emlékeim, / lelkeim csordái” – induló negyedik szövegpanel a Juhász-vershez hasonló szituációt ír le: a költői én nem térhet vissza lét és létező ösegységébe. A „pusztuljatok belőlem ünnepeim” keserű követelése, a bájolók ditirambikus zaklatottságával a bizarr emlékek elutasítása, a mese, a mítosz „rothadásának”, a biomorf metaforákkal érzékletessé tett értékvilág pusztulásának – egy szóval: a *felejtés* – sürgetése nyilvánvalóan ellenkező hatást kelt. A tudás és a technika új világába a beszélő nem illeszkedhet be régi kötődései miatt, mint ahogy visszafelé sincsen út számára. Kultúrája végérvényesen elidegenítette tőle a természetet, ezáltal identitását is megkérdőjelezte. Ezt nyomatékosítja az utolsó szövegblokk fenséges zárata, a „beszívárogo az anyai sírás” törvényének felismerése; annak, hogy „a méltó gond is a miénk”. Kötelességünk, hogy „útján a hű lovasoknak hirtelen tovább rohanjunk”, örökérvényű erkölcsi imperatívusz a tomboló természet megszelídítése. A „tovább” határozószó nyomasztó geminációja szervezi a hömpölygő, többszörös halmozásokkal terhelt kódot: „tovább a kert gyanánt öntözött betonon át, / a hazán, csillagok hajtósíján, kolóniák tüzes zenéjén, / [...] hogy a végső sujtás után a föloldozást a Zöld Angyal hozza, / s magasan játszson szívem: a fényből kitéphetetlen levél!” A kozmikus dimenziók egészen a Tejútig és a megváltásig repítik a költői én képzeletét, amely végül hitet tesz a természet rendjének kodifikálása mellett. A Zöld Angyal elsöpri ugyan a beszélő kultúráját, de a világosságban sarjadó egyetlen levél a személyes sorsvállalás jelképeként mutatja, hogy a helytállás isteni, természetfölötti parancs, amelynek engedelmeskednünk kell; a „Lehetetlenért” is síkra kell szállnunk.

Nagy László az *Éljenek a fák!* című, kései (1977) versében már elégikus hangnemben fohászkodik a fák kegyelméért. „Zöld mennyezetű klinika kellene immár. Gyógyítsatok meg, nyírfadoktornők, ápolónők, ti patyolatosak! Áhítózom a fákra a füst kötelei közt.” A verszárlat látomása az erdőirtások és fakivágások metaforáján keresztül az emberi méltóság jogfosztottságát siratja. A cigarettafüst és az erdőtüzek analógiája – „Leheletem is ordít: Meghaltak a fák” – az *esőerdők a Föld tüdeje* toposzát poentírozza. „Kicsoda dúdolja e gonosz bölcsődalt a pirinyó földgolyónak? A beton-szívű. A vonalzós vak tervező. A pusztítás terroristája. Ő utasít fűrész a fához, kozmikus testvéremhöz, akihez hűségem, imádatom láncol.” Itt a fák egyértelműen a kozmossszal harmóniában élő homo sapiens emberképére utalnak metonimikus névátvitellel. A tájjal együtt az emberből istenképisége vész el. A humanista *Bildung*-eszmény efféle, himnikus kinyilatkoztatása nyilvánvalóan nem vág egybe Timothy Morton antropomorfizmus iránti ellenességével.¹⁰ Nagy László köl-

¹⁰ MORTON, Timothy: *Being Ecological*. MIT Press Cambridge (MA), Pelican Books, 2018; vö. SMID Róbert: *Antropomorfizmus és ökomimézis. A természet csendje a tropológiai és az ökológiai = Alföld*, 2019, 9. sz., 60–71.

tészetének tájlrája, természetfilozófiája azonban a maga összetettségében látja, hogy a mai civilizációtól immár elválaszthatatlan mindaz, ami a „felvilágosodás dialektikájának” következménye. Talán nem túlzás, ha a Zöld Angyalt társadalomfilozófiai kontextusban is elhelyezzük. A technikai haladás vívmányai, jótéteményei nélkül a politikai és a kulturális értelemben vett közösségek immár ugyanúgy halálra *lennének* ítélve, mint ahogy a Kék Bolygó erőforrásainak felélése miatt immár bizonyosan halálra *vannak* ítélve. Olybá tűnik, hogy cselekvési lehetőségeink korlátozottak: vagy a társadalmi, vagy a természeti katasztrófát választhatjuk.

A Zöld Angyal a klímaapokalipszis küldötteként szárnyaival itt verdes köröttünk.

Smid Róbert

A törődés eredete: a természet mint gond (közösségi kertek és nemzeti parkok)

„Oh, what a shame we gotta pay for reality.”
(Yungblud: *I Love You, Will You Marry Me?*)

A dolgozat alapötletét furcsa módon nem valamifajta természeti jelenség, mint inkább egy olyan, a mindennapokban kikerülhetetlenné vált szlogen adta, amely jól mutatja a kiégettség társadalmának működését. A kiégettség társadalmában Han Bjang-Csal analízise szerint a Michel Foucault-i fegyelmező diszpozíciót felváltotta a teljesítményelvűség, a tiltásokat pedig a mindenre való képesség pozitív súlyozása. Azonban ez nem a Hannah Arendt-i *vita activa* kiteljesítéséhez, mint inkább ahhoz vezetett, hogy az ember *animal laborans*ként saját magát kezdte kizsákmányolni:¹ ma egyszerre zsákmány és ragadozó. Bár Han elismeri, hogy a foucault-i szelf még mindig az immunitás egyik eminens terepe, a kiégettség/teljesítményelvűség társadalmának pregnáns szimptomája, a depresszió mindenfajta ellenállást kikerül, hiszen nem kívülről jön: akkor tűnik fel, amikor az ember nem tud többet tudni („nicht mehr können kann”),² vagyis feszültség keletkezik benne a társadalmi normával, amely mindent elérhetőnek, teljesíthetőnek láttat. Nem véletlen, hogy manapság mindenhol ránk ömlik a biztatás: *treat/care for/take care of yourself*.

A szlogen tehát a „törődj magaddal”, amely a teljes kimerültség megelőzése mellett két markáns gondolkodásbeli irányt is felidézhet. Az egyik ezek közül az eminens antropotechnikaként megjelenő törődés önmagunkkal és másokkal az immunitás társadalmában (Bernard Stiegler és Peter Sloterdijk), a másik pedig – amelyre ez visszavezethető – a Martin Heidegger által feltárt egyik egzisztenciál módusunk, a gond és a gondozás (*die Sorge, das Besorgen*). Heidegger hangsúlyozza, hogy az embernek nem egy másikkal való viszonyában artikulálódik a jelenlét mint gond, hanem éppen ahhoz a lenni tudáshoz viszonyuló létről van szó, amely ő maga („nicht als Verhalten zu anderem Seienden, das es *nicht* ist, sondern als Sein zum Sein-können, das es selbst ist”),³ és ebben ott van a Han által felvázolt teljesítménytársadalom *könnenje* is, hiszen ő végső soron az emberi lenni tudás eltorzulásáról értekezik a kiégettség társadalmával. Sloterdijk interpretációja az ember világba vettségének horgonyaként szintén a gondot jelöli meg, ugyanis amennyiben Heidegger ontológiájában nem létezik a kívülállás helye, akkor mindenben érdekeltek vagyunk, antropotechnikáink pedig arra irányulnak, hogy felállítsunk egy hierarchiát, a ten-

¹ HAN, Byung-Chul: *The Burnout Society*. Ford. BUTLER, Erik, Stanford (CA), Stanford UP, 2015, 19.

² Uo., 26.

³ HEIDEGGER, Martin: *Sein und Zeit*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1967, 192.

nivalók sorrendjét, amelynek mentén menedzselhetők a prioritásaink.⁴ Bármifajta távolságképzés csak járulékos modifikációja lehet annak az elkötelezettségnek, amely előrevetülve (vö. belevetett kivetülés, der Entwurf) készül arra, ami történi fog vele.⁵ Stiegler pedig elsősorban Foucault-ra hivatkozva vizsgálja Platón *Alkibiádészát*. Amikor Szókratész arra biztatja Alkibiádészt, úgy gondoskodjon magáról, hogy felteszi, mit jelentene gondoskodnia magáról, Stiegler amellet érvel, hogy a megértés és a gondozás elválaszthatatlansága jelenik meg a dialógusban, már a görög szóban is (epimēlesthai – epistēmē).⁶ A gondozás Stiegler értelmezése szerint olyan antropotechnika, amely a gondolkodás révén gondoskodik, illetve belegondol a gondoskodásba. Analízise alapján pedig az öngondoskodás éppen azért van ma veszélyben, mert meggondolatlan marad, amennyiben a gondozás aktusait átruháztuk az intézményekre (úgy a wellness-szállodákra, mint a szórakoztatóipar produktumaira).⁷

Tehát mind Heidegger, mind a gondolatait továbbvivő filozófusok esetében az emberi pozíció kitüntetettségét szolgálja a gondozás, holott Orbán Jolán elmondása szerint⁸ a Heideggernél nem kevésbé humanizmuskritikus Jacques Derrida a dekonstrukció zöld irányát nyitva hagyva prognosztizálta a manapság az önmagunkkal törődés mellett párhuzamosan ott működő természettel való együttélést, amely szintén eminens, viszont bizonyos értelemben poszthumán egzisztenciál módusunk, az új típusú környezetvédelmet pedig ennek performálásaként foghatjuk fel.

Ákárhogy is, azt vesszük észre, hogy egyre nehezebben megy az önmagunkra figyelés és önmagunk gondozása nem emberi létezők számításba vétele nélkül. Ez persze felveti annak a kérdését is, hogy a kétségtelenül poszthumánnak bélyegezhető ökológiai gondolkodás valójában nem egy radikális humanizmus-e, amennyiben azért terjesztjük ki a létezőkről való gondolkodás terét egyre szélesebbre, mert egész egyszerűen saját magunk ökológiai kiegyensúlyozottsága ezt megköveteli. Más szóval, nem az lett-e a kritikai poszthumanizmus legfőbb hozadéka, hogy az antropotechnikák elsődleges fókuszává az ágenciák bővítése vált,⁹ amennyiben felismertük, hogy nem emberi létezők is rendelkezhetnek ugyanolyan cselekvőképességekkel, mint mi, illetve ennek fonákjaként mi is csak részesülünk – stabil identitás híján

⁴ SLOTERDIJK, Peter: *Du mußt dein Leben ändern. Über Anthropotechnik*. Frankfurt/M, Suhrkamp, 2009, 697.

⁵ Uo., 698.

⁶ STIEGLER, Bernard: *Taking Care of Youth and the Generations*. Ford. BARKER, Stephen, Stanford (CA), Stanford UP, 2010, 114.

⁷ Vö. uo., 50. De ugyanígy lehetne hivatkozni a hálózati kultúra egyik hamis szlogenjére, amely szintén a gondoskodást helyezi a középpontba. A „sharing is caring” az információátvitelben jelöli ki az egymásról való gondoskodást, azonban ez nem mentes attól, hogy a megosztásokkal a fals információk mennyisége is folyamatosan növekszik.

⁸ Elhangzott a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet által szervezett *Méregzöld – Összművészeti konferencia a természetről mint problémáról* című konferencián 2019. november 18-án.

⁹ A poszthumanizmusról frissen megjelent magyar nyelvű monográfia utalni látszik erre a kérdésre is, lásd: HORVÁTH Márk – LOVÁSZ Ádám – NEMES Z. Mária, *A poszthumanizmus változatai. Ember, ember-telen és ember utáni*. Bp., Prae, 2019, 40, 113. sk., illetve 272–275. és 290.

vagy a szubjektivitás likvidálását követően – olyan ágenciákból, amelyekből megképezhetővé válik mindaz, amit egyáltalán emberinek nevezhetünk. Ezzel viszont nem épp az ember megmentését eszközöljük-e a hierarchia újratemetésével: a gondozás ekképpen előzetesen megállapított, par excellence humán ágencia lenne (minden további hierarchia eredetként), amely a felelősség és a kötelezettségvállalás terhe mellett továbbra is biztosítja a kontrollt a természet felett. Nem ezt a fajta nárcizmust kívánom azonban ostromozni jelen dolgozatomban – amely az önmagunk gondozását tulajdonképpen újabb határkijelölésekre használja fel –, hanem a gondozás azon formáira koncentrálok, amelyek ökológiai technikákként appericiálhatók, amellelt érvelve, hogy ekként a technika nem elhódít valamit a természettől,¹⁰ hanem külsőlegessé teszi az agenciát és a saját eredetére mutat rá; legfőképpen akkor, amikor minél több nonhumán elemmel szemben alkalmazzuk azt. Ezt két mini-esettanulmányon keresztül kívánom demonstrálni: a közösségi kertek és a nemzeti parkok kapcsán feltárva az Édenkerthez való visszatérés vágyának kortárs gyakorlatait.

Közösségi kertek

A kert az emberi kultúrában az eredet és annak rekonstruálhatóságának az attribútumaival van felruházva. Gondoljunk csak az Édenkertre, amely azonban már maga is hibrid volt: bár az ember megsértette az összhangot azzal, hogy letépte és evett a tudás fájának gyümölcséből, ez a tett egyszersmind olyan technikai tudással ruházta fel, amely eleve a természeti határsértésé volt (szemérmesség, végességre rádöbbenés, szegyenérzet stb.).¹¹ Hovatovább az Úr nem gondozóként küldte Ádámot és Évát az Édenkertbe, hanem az ottani termés haszonélvezőiként és megőrzőiként, akiknek semmire nem volt gondjuk, ez a gondtalanság pedig hamar olyan gondatlanságba fordult, amely a Paradicsomból való kiűzetéssel járt együtt. Ezt követően az emberre a gond nem csak úgy szakadt rá mint a szülés kínja vagy a homlok verítéke a munka miatt, de gondozóvá is tette őt, vagyis maga kezdte élhetővé formálni a környezetét, amely nem arra volt teremtve, hogy őt kiszolgálja. Az így végzett előállítási nem pusztán megkövetelte, hogy az embernek ne csak magára

¹⁰ Lásd ennek a Giambattista Vico-i gondolatnak a továbbélését a kurrens kultúratudományban is: VISMANN, Cornelia: *Kultúrtechnikák és szuverenitás*. Ford. KERESZTES Balázs = *Tiszatáj* 2017/2., 64. Ennek kritikájához lásd SMID Róbert: *A ló meghal, a médium él. Adalékok az antropológiai differenciához mint kultúrtechnikához = Milyen állat? Az állatok irodalmi és nyelvelméleti reprezentációjáról*. Szerk. BALOGH Gergő – PATAKI Viktor – FODOR Péter, Debrecen, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2020, 252–255.

¹¹ Stiegler éppen a szegyenellel hozza összefüggésbe a gondozást, azzal, hogy felismerjük, lehet valami jobb (és ebben visszhangzik valamilyen szinten Heideggernek az a kijelentése, hogy nem a másakra, hanem a legsajátábbra vonatkozik a gond), hogy a másikkal foglalkozás saját magamon is formál; szegyenelli kezdjük magunkat, ha önképésünk elmulasztjuk (STIEGLER: *i. m.*, 137.). Ezt megerősíti Hankiss Elemér értelmezése is, amikor arról beszél, hogy az Édenkertben nem volt még morálisan elválasztott a jó és a rossz, tehát nem létezhetett gondozói tevékenység sem. De az a fajta egoizmus sem fogható fel egyértelműen rossznak, amit a kultúra kezdetén, a bűnbeesés után azonosít: „[a] tényleges emberi történelem fordított kopernikuszi forradalommal kezdődhetett”. (HANKISS Elemér: *Félelmek és szimbólumok: Egy civilizációdelmélet vázlata*. Bp., Osiris, 2006, 124.) Vagyis azzal, hogy az ember önmagát helyezte a világ középpontjába, világalkotónak látta magát, és gondot kezdett viselni magára és másra is.

legyen gondja, de ahogy Arendt a *The Human Condition* című könyvében kifejti, a csinálás („work”) alakította történelmivé a világunkat,¹² és – teszem hozzá – ezért nyílhat egyáltalán lehetőségünk egy olyan cselekvésre, mint a nosztalgia, amelynek mandinereként a csinálás éppen annak érdekében menne végbe, hogy rehabilitáljunk egy Édent, ahol viszont nem csináltunk és nem állítottunk elő semmit.

A felvilágosodás óta azonban a kert kevésbé egyértelműen a társas vagy univerzálisan emberi voltunk, semmint az egyéni visszavonulás terepe: a Voltaire *Candide*-jában elhangzó „Műveljük kertjeinket!” szlogen a libertáriánus életvitel építomájaként szolgált, ugyanakkor a kortárs viszonyok között egyre inkább megfigyelhető a visszatérés valamifajta közösségi újraszerveződéshez, amennyiben kertekről van szó. A közösségi kertek, amelyeket itt, Budapest belső kerületeiben is lehet látni, egy-egy társasház által megművelt parcellák veteményesekkel és gyógynövényekkel, tehát merőben eltérnek a közmunkások által a körforgalmakba, betonládákba vagy terekre ültetett és gondozott virágegyüttesektől. Egyik típus sem kizárólag a díszítést szolgálja, mindazonáltal mindkettőnél ott van az ökonomiai faktor: míg utóbbinál ez állami, addig előbbinél önkormányzati támogatású, tehát a lokalitás, a szűk közösségre koncentráció evidensen jelen van benne. Ez az ökönomia (ti., hogy helyben megtérül a kert támogatása) kiegészül a közösségi kertek esetében egy ősínek feltételezett kollektív életmódjának rekonstruálásával, a közös műveléssel és termeléssel, ami ugyanakkor szintén egy illuzórikus visszatérés a természetes állapothoz. Hovatovább a társadalmi cselekvés révén a saját épített környezet visszahódítása a természet számára is jelen van motivációként, nem melőlőve ugyanakkor az utilitarista faktort sem, hiszen a közösségi kertekben javarészt haszonnövényeket termesztnek. Magyarországon 2011-ben jelent meg az első közösségi kert, a Lecsós kert (a Kortárs Építészeti Központ támogatásával), azóta pedig csak sokasodnak azok a kertek, amelyekkel a lakosok a környezetüket akarják kicsit szebbé tenni. A közösségi kertek hasznossága viszont a szociális és a gazdasági szférában is vizsgálatra érdemes.

A kertek ugyanis nem monumentumok – az angolkertek vagy a franciakertek mindössze egy-egy irányzatnak az őrző lenyomatai, de nem az alkotóknak vagy a benne megforduló és alkotó művészeknek az emlékhelyei –, a közösségi kertek pedig főleg nem azok. A kertek jelenorientáltak a társas jelenlét elősegítésével: az együttes küzdelemmel a kert megmaradásáért, illetve a deteriorizációja (szélsőséges időjárás, kártevők, rongálók stb.) és deterritorizációja (hogy a lakosság rajta hagyhatja a kézjegyét a városképen) ellen. De kérdéses, hogy ez tényleg egy eredeti aktus megismétlése lenne-e, azazhogy abban a csinálásban, amelyet a közösségi kertek művelői végrehajtanak, valóban ott munkál-e valamifajta primordiális előállítási formához való visszatérés vágya. Az antropológusok tudniillik inkább úgy nyilatkoznak az első kertekről, hogy mivel a domesztikáció és a kultiváció generációkon átívelő folyamat, illetve annak kitapasztalása, hogy mely növény fogyasztható és hasznosítható, időigényes munka, ezért a kert kezdetben egészen biztosan

¹² Vö. ARENDT, Hannah: *The Human Condition*. Chicago (IL), The University of Chicago Press, 1998, 137., illetve 147–152.

nem a termelés szolgálatában állt.¹³ Vélhetőleg elsődlegesen rituális célokkal telepítették a növényeket, így csak annyiban beszélhetünk haszonnövényekről az első kertekben, amennyiben bizonyos fajták felhasználhatók voltak a szertartásoknál (pl. ópiátok). Robert P. Harrison ebből azt a következtetést vonja le, hogy a kert már eredeténél fogva olyan helyként értelmezhető, amely a valóságból való menekülés, illetve a valóság átalakításának a terepe,¹⁴ leginkább pedig a kontroll alá vonhatóságé, a rend bevezetéséé a káoszba. Ez utóbbi azért is paradox állítás, mert egyrészt, ahogy már utaltam rá, így tulajdonképpen az ember csinál a természetnek helyet, másrészt pedig elismeri, hogy olyan természeti szükségletei vannak, amelyeket éppen maga a természet nem tud kielégíteni. Tehát miközben a természethez próbálunk közelebb kerülni, ezt olyan rendezett formában tesszük, amely annak a feltételezett önszerveződésével szembemegy.

Harrison Odüsszeusz-értelmezése megvilágító lehet a kérdésben, amellett érvel ugyanis, hogy a Kalypso szigetére vetődött Odüsszeusz azért nem érzi jól magát, mert semmire nincs gondja, közel van a természethez, leginkább az animálishoz (ösztönök) és a növényekhez (vegetál), de a világtól, legalábbis a saját világától (család, anyaföld, egyszóval Ithaka) el van zárva.¹⁵ Mivel nincs mivel törődnie szegregációjában, ezért a ránehezülő gond céltalanná válik, nem tudja azt előállításba fordítani, és a tranzitlétet tapasztalja meg halandóként egy istennő szigetén. Hiába gondolhatjuk úgy, hogy Odüsszeusz a természethez közelebb már nem is lehetne a szigeten, neki az apái földjén jár az esze, amelynek története van – mert művelve volt –, és amelyet maga képes alakítani, a saját gondjának a lenyomatát hagyni rajta.¹⁶

Ha a tökéletes szigeten nincs szükség gondozásra, mert az időn és a világon kívül van, abból le lehet vonni azt a következtetést, hogy a kerteken végzett munka esztétikájának biztosítéka a modernség temporalitáscentrikusságán nyugszik, vagyis a művelés során a gyarapodás, a kibomlás időbeliségén. Hovatovább ezen keresztül saját egzisztenciánk performálása olyan elkötelezettségen és felelősségvállaláson alapul, amelynek címzettje nem mi magunk vagyunk, sőt nem egyértelműen a kert, mert a gondozásának való elköteleződés társiassága révén alapvető nyitottság kell mutatkozzék részünkről a másik iránt. Például azok iránt, akik előttünk művelték a földet, ezért a kert maga egy genealógiába állítása az embernek.¹⁷ Ekképpen a kert hiába jelenorientált, szépsége ha a jelenlétet erősíti is, nem a jelenben, hanem – ahogy Han megjegyzi – a rekognícióban rejlik: egyszerre a felidézésében a történetének és a várakozásunkban, a potencialításában annak, ami a kert lehet. Ez a kiégettség vagy a teljesítményelvűség társadalmában egy zárvány: szembemegy a fogyaszt-

¹³ HARRISON, Robert Pogue: *Gardens. An Essay on the Human Condition*. Chicago (IL) – London, The University of Chicago Press, 2008, 40.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Vö. uo., 155.

¹⁶ Ennek a létmódnak a megértéséhez persze nem szükséges Homéroszig visszamennünk, elegendő Oravecz Imre *A rög gyermekei* regénytrilógiájára gondolnunk.

¹⁷ HARRISON: *i. m.*, 5.

tással, amely azonnali, és felfüggeszti a tartamot a maximalizálás érdekében, a kert szépsége viszont a jelennek olyan megtermékenyítéséből fakad, amely időbe telik, ezt nevezhetjük meditációnak is, elgondolkodásnak, múltidézésnek.¹⁸

Ez egy olyan etikai aspektusára is rávilágít a kertnek, amely a közösségi kertek speciális típusainál, a börtön-, illetve hajléktalankerteknél figyelhető meg. Miközben első látásra ezek abban hasonlíthatnak Kalypso szigetére, hogy bennük az ember tranzitléte nyilvánul meg, náluk nagyon is tetten érhető a gondozás. Egyrészt az elítélteknek vagy a hajléktalanoknak a társadalomba reintegrációja révén, másrészt viszont a parcella a nyugalom és a meditáció/gondolkodás/elmélázás jól körülhatárolható tere (a börtönkertek esetében a cella és a parcella minőségileg különböző, de egyívású terek) mellett a hajléktalankertek esetében lehetőséget ad a város emberléptékűvé tételére,¹⁹ a befogadhatóságára az otthontalanságban. Abban azonban a közösségi kertek e speciális típusai sem különböznek az alapesettől, hogy a társas lét szinterei. Az eszmecserék (vö. Platón akadémiaja), a tanítás (a közösségi kertek esetében a társas viselkedése, a földművelés alapjaié, a környezettudatosságra nevelése stb.) és a politikum szinterei. Ez utóbbi azonban kétélű, ugyanis egyrészt a közparkok lehetőséget adnak arra – és láthattuk a példát a Gezi Parknál 2013-ban, illetve az utóbbi években a Ligetvédőkkel kapcsolatosan 2015 és 2018 között –, hogy éppen azzal az intézménnyel szemben lépjenek fel az ott megforduló emberek, amely azt létrehozta és fenntartja. Másrészt viszont a hajléktalan- és börtönkertek nem az ellenállás terepei, sokkal inkább – és fonákos módon – azt a mítoszi jelene-tet idézhetik fel, amikor Cura, a gond/gondozás istennője megformálta az embert. A rabok és a hajléktalanok szintén formálódnak az államhatalom által, és mielőtt visszanyerik helyüket a társadalomban, azelőtt a számukra kijelölt tér a kert mint tranzitzóna, amely egyszerre menedékük és szegregált parcellájuk, a művelésük pedig végső soron műveltetés.

Mégis, mintha ezek a határhelyzetek világítanak rá leginkább az ember és a kert viszonyára a gondozás tekintetében. Az ember megpróbálja végrehajtani azt a formatív aktust, amely őt magát is létrehozta (vö. Cura-mítosz), törekszik nosztalgiaától fűtve az Éden rehabilitálására (holott maga a csinálás autentikus formájának meg tapasztalása egy utólagosság, az elvesztett Paradicsomnak a par excellence következménye), valamint rendet kíván vinni a természetbe (ezzel viszont távolabb is kerül annak szerveződési módjától), megpróbál egy belátható teret keríteni magának (de éppen ezen keresztül akarja meg tapasztalni a nyitottságot, akár a társas létre, akár a természet végtelenségének az élményére gondolunk itt). Ugyanakkor a világelőállítás és a kontroll utáni vágy hozzáköti az embert a földhöz és – akár állami-lag, akár genealogikusan – kijelölt parcellájának művelésére kötelezi őt. Ez nemcsak a természethez való viszonyunkat határozza meg, de társadalmi implikációkkal is bír. A kertet nem lehet le- és elszigetelni sem időben – hiszen akkor a folytonos kibomlását akadályoznánk –, sem pedig térben – olyan értelemben, hogy nem zárható

¹⁸ HAN, Byung-Chul: *Saving Beauty*. Ford. STEUER, Daniel, Polity Press, Cambridge, 2018, 127.

¹⁹ HARRISON: *i. m.*, 43.

el a világtól, hiszen épp ahhoz képest mutatja a kontrasztot, és tárja fel funkcióit –, ekképpen pedig Harrison találó megfogalmazása szerint „they [i.e., gardens] create an open enclosure (or an enclosure within the open)”.²⁰ A kert tehát akkor gondozható, ha van bejárata, márpedig sem az Éden – amelynek kapuit Mihály és Gabriel arkangyalok őrizték, és a kiűzetés után lehetetlenné vált a visszatérés²¹ –, sem pedig Kalypso szigete – amely a tenger közepén egy isteni hely volt – nem rendelkezett ilyennel, határaik pedig nem voltak nyitottak a világra. Sőt, határaik tulajdonképpen csak a megsértésük során léptek érvénybe s váltak láthatóvá (vö. enni a tiltott fa gyümölcséből az első emberpár esetében, ellentmondani a hús gyönyörének, mint Odüsszeusz tette stb.).

Nemzeti parkok

85

A határok kérdése tekintetében a nemzeti parkok különösen izgalmas képet mutatnak. Egyfelől ugyanis határaik olyan teret képeznek, amely a rendezettséget a természet entrópiájával való szembemenésként tünteti fel, azt sugallva ugyanakkor, hogy itt a tájra jellemző természet legjavát kapjuk meg. Másfelől számos módon elmossák a határt aközött, hogy mi a természeti és a technikai, vagy hogy mi az ökonómiaiailag motivált és a valódi ökológia. Ez a határelegyítés a megőrzés, a konzerváció billogát kapja: azért kell beavatkozni a természet terébe, hogy intenzifikálni lehessen azt, a kvintesszenciáját megmutatni, hogy fenn lehessen tartani érintetlenségét, ám mindezzel az eredeti cél fonákja valósul meg. Valójában egy rendszer fenntartásának egyik biztosítékává válik a természet ezekben a parkokban, nem pedig egy ökoszisztéma megőrzését szolgálja a kialakított rendszer. Igaza van Bruno Latournak, hogy a természet ekképpen csak (vagy leginkább) akkor jelenik meg, amikor a tetteink nem kívánt következményei visszahullnak ránk,²² márpedig Han analízise alapján korunkat az vezérli, hogy mindenre képesek vagyunk, illetve: mindent lehet; ez a teljesítményelvűség társadalmának eltorzult „könnyen”-je.

A nemzeti parkok olyan domesztikációt hajtanak végre, amely annál inkább egy teleologikus bukásnarratíva szüleménye (akár a Paradicsomból való kiűzetést, akár a fajok kihalását értjük alatta), minél inkább megpróbálják elleplezni saját határait (ennyiben az idealizált, eredeti kerthez kívánnak hasonlítani). A gerincesek azon biomasszájának, amelynek mi 32%-át tesszük ki, csupán 3%-át alkotják azok a nem haszonállatok,²³ amelyek megőrzése a nemzeti parkokban látszólag nem utilitárius

²⁰ Ua.: „a kertek egy nyílt zárványt – azazhogy a tisztás egy zárványát – alkotják”.

²¹ A Paradicsom szó eleve a perzsa „pairidaeza” szóból származik, ami a „körül” és „fal” szavakból áll, így nem véletlen, hogy a középkori képzetben a hortus conclusus, a zárt kert az erődítmény, Jeruzsálem mint szent város váltotta fel. HANKISS: *i. m.*, 139.

²² LATOUR, Bruno: *Love Your Monsters. Why we must care for our technologies as we do our children = Love Your Monsters. Postenvironmentalism and the Anthropocene*. Szerk. SHELLENBERGER, Michael – NORDHAUS, Ted: *The Breakthrough Institute*. 2011, 49.

²³ MORTON, Timothy: *Dark Ecology. For a Logic of Future Coexistence*. New York (NY), Columbia UP, 2016, 44.

okok által motivált. Ugyanakkor a tervezés és a rend bevitele a természeti életbe a megőrzés jegyében nemcsak a hatékonyságelvnek a „gondozás” feliratú hátsó ajtón történő becsempészéséről tanúskodik, de tulajdonképpen valamennyi jelenlévő faj az irányítás és a számítás epifenoménjává avanzsál, amennyiben a veszélyeztetett egyedek szaporodása előre megtervezett módon és keretek között történik. A nemzeti parkok ezáltal olyan gépezetökké válnak, amelyeknek minden egyes összetevője pontosan azt az algoritmust hajtja végre, amelyet a lehatárolt környezet belétáplál, anélkül azonban, hogy bármi fogalommal is rendelkeznének az egyedek a saját és környezetük működésének az alapjáról.²⁴ Minden, ami élő, arra van kondicionálva, hogy életben maradjon, a gondozás azonban a nemzeti parkokban – a kerttel ellentétben – nem olyan csinálás, amely a földön keresztül a világot nyitja meg (és ezt akár heideggeriánusan is érthetjük itt), nem harc a természeti erők ellenállásával szemben (időjárás, kórokozók stb.), hanem a totális idomítás terepe,²⁵ nem a föld gazdagítása, hanem célelvű termelés, nem a múlt megismerése (akár mint a fals nosztalgia az elvesztett eredeti kert iránt, akár mint a generációk gyakorlatának továbbvitele), hanem jövőbe tekintés (amely a kihalástól való félelemben és az ez által motivált folytonos prognosztizációban ölt testet). Ha a kertek mindig valami többre aspirálnak, mint önmaguk, vagyis a gondozás esetükben azt jelentené, hogy az élő organizmusokat addig műveljük, amíg azok többek nem lesznek elementáris alapjuknál, akkor a nemzeti parkok éppen hogy atomjaikra bontják a bennük lévő élőlényeket annak érdekében, hogy a legkedvezőbb feltételeket legyenek képesek előállítani számukra. Hovatovább ezzel mindössze adatokká alakítják őket, amelyekkel kalkulálni lehet, és ennyiben az így keletkezett burjánzás tényleg megőrzi valamit: konzerválja a viszonyokat, fenntartja önmaga kontrollját és utilitarizmusát.

Ennek a spektákuluma az, amikor a Bayerischer Waldban nemcsak Németország jellemző állatait látjuk viszont, de falumúzeumot is kapunk, azazhogy egy múzeumfalut, amelynek házait az ország különböző településeiről szállították oda, hogy egy komplett és ideális (nem utolsósorban pedig nem kicsit anakronisztikus) települést hozzanak létre postával, sörfőzdével, lovardával stb., amely épületeken belül ugyanakkor az adott intézmény története is végigkísérhető (pl. a sörfőzdében az összes bajor sör címere megtekinthető). Ennek komplementereként pedig ott vannak a modern éttermek és hotelek magában a parkban, amelyek vadász- és erdészházakból lettek kialakítva, ezek nélkül pedig nehezen lehetne fenntartani a turisták áramlását. A gondozás extremitása tehát a *care*-ből *catering*et csinál, és hogy a nemzeti parkok természetesen maradjanak, olyan Patyomkin-falvakra van szükség, amelyek éppen hogy felfedik az egészet mozgató technológiát, amely a rendezésüket kivi-

²⁴ Vö. uo., 100.

²⁵ Az itt kínálkozó ideológiakritikai szólamtól eltekintek, amely már az elnevezésben is a nacionalizmus rémét látja. Ugyanakkor az ún. „post-growth” történelmi helyzetben a gondozás jelenthet alternatívát azzal az erőszakos újraelosztási, privatizációs hullámmal szemben, amellyel a fejlődő országok továbbra is próbálnak felzárkózni a fejlettekhez, l. erről: DE LA CADENA, Marisol: *Uncommoning Nature = Agropoetics Reader*. Szerk. AGUDIO, Elena – BOSCHEN, Marleen – SANDOVAL, Lorenzo, Berlin, The Institute for Endotic Research Press, 2020, 115–122.

telezi, és így az ember számára is „élhetővé” és átélhetővé teszi a nemzeti park ökológiáját, ennél fogva pedig – akárcsak a hajléktalan- vagy börtönkertek esetében – egyre inkább integrálni kell a társadalmi rendszerekbe, hogy az ember számára gondozhatóvá váljék. Ugyanis ahogy arra Latour emlékeztet, Frankenstein szörnye sem szörnynek teremtetett Mary Shelley-nél, hiszen maga vall arról: az csinált belőle szörnyet, hogy a gazdája magára hagyta.²⁶ A kertek és a parkok kialakításának motivációi ennek mentén a modernitás azon hitét erősítik, hogy a gondozás, odafigyelés, elkötelezettség, törődés hiánya vezet valaminek az elfajzásához: a rendezetlen, műveletlen kert, a veszélyeztetett állatok és növények, valamint a hajléktalanok, illetve a bűnözők ebben a gondolatmenetben nem tudnak nem egymás pandantjai lenni. Ha nem gondozunk valakit, elidegenedetté válik, ahogy mi magunk is elidegenedtünk a természettől. Tehát a gondozást nem a gondtalanság vagy a megőrzés vágya (esetleg pánikja) hívja elő, hanem azok az esetek, amelyekben egyáltalában a gondozottság hiányát felismerjük. Azonban ez nemcsak hogy nem egyenlő az empátiával, de legfőképpen arra világít rá, hogy a természetre már eleve mint előállítottra tekintünk, ha abban képesek vagyunk felismerni a hiányt; azt, hogy nem ad meg „magában” mindent nekünk, amire szükségünk van, hogy nincs meg benne az a rend, ami a mi világunkhoz szükséges, továbbá, hogy nem képes magáról gondoskodni.

A nemzeti parkok és a kertek tehát pregnáns szimptomái annak, amit Timothy Morton *Dark Ecology* című könyvében az agrilogisztika rezsimeként azonosít a kultúrában. Azaz hogy magát a kultúrát Morton az agrilogisztika következményének tartja, amely úgy alakította ki a tereit, hogy azok már eleve a tervezésen és a technika bevonásán alapultak, hiába van szó szántóföldekről vagy kertekről.²⁷ Morton ezzel nemcsak azt állítja, hogy a technológiai innovációk nem csupán járulékosak a földművelés szempontjából, és végső soron a földművelés technikája és logikája hüposztázisának egy-egy újabb állomását jelentik, hanem azt is, hogy az agrilogisztika az első birtokba vett földdarabtól kezdve nem kérdőjelezte meg saját logikai alapjait, ideértve a kultúratudomány bevett megkülönböztetéseit natúra és kultúra, ember és nem ember stb. között. Sőt az ember erre a biztos alapkőre építette etikai elméleteit,²⁸ vagyis a természethez való hozzáállását kezdettől fogva saját érdekeinknek a szem előtt tartása vezérelte. Ennél fogva a kertek nem azért jelzik a civilizáció kezdetét, mert a termesztés és a tenyésztés első helyszínei (hiszen, mint arról fentebb volt szó, nem is lehettek azok), hanem mert visszamenőlegesen bennük jelezhető ki az első olyan történés, amikor az ember kontrollal rendelkezett a természet felett, nem mellesleg pedig egyáltalában a történeti világot előállító csinálás (vö. Arendt) első produktumai. Hovatovább nem a kertek lettek a természettől le-

²⁶ LATOUR: *i. m.*, 38. sk.

²⁷ MORTON: *i. m.*, 42. sk.

²⁸ Lásd Stiegler elgondolását ethosz és episztemé összefüggéséről az öngondoskodás kapcsán: STIEGLER: *i. m.*, 179. Szintén az ebben az új ökológiai helyzetben megsokasodó etikákra hívja fel a figyelmet: PUIG DE LA BELLACASA, María: *Matters of Care. Speculative Ethics in More Than Human Worlds*. Minneapolis (MN), University of Minnesota Press, 2017, 125–168.

kerítve, mint inkább a természet lett elkerítve (és elzárva, mint az Éden, a par excellence, primordiális kert, amelynek rekonstrukciójára ugyanúgy törekszünk, mint a természet visszahozatalára az életünkbe) akkor, amikor az emberi kultúra már nem a földdel, a növényekkel és a kövekkel való együttélést jelentette, több volt, mint *colere*.²⁹ A parkokban és a kertekben modellezett természet az agrilógisztika azon ködképét váltja valóra, hogy a természet nem más, mint harmonikus körforgás (az évszakoké, a növények életútjáé stb.),³⁰ tehát olyan önszabályozásnak tekintjük, amelynek a másolását hajtjuk végre, amikor a gondozás produktumában egy eredetinek és természetesnek feltételezett rend visszatükröződését kívánjuk látni. Azonban hiába minden lehatárolás, mert a határokról folyton bebizonyosodik, hogy azok önmagukra fordulnak vissza, valahányszor a gondozás eredetének a re-kultivációját hajtjuk végre a közösségi kertek vagy nemzeti parkok alapítása formájában.

---

²⁹ Vö. HARRISON: *i. m.*, 80. COHEN, Jeffrey Jerome: *Stone. An Ecology of the Inhuman*. Minneapolis (MN), University of Minnesota Press, 2015, 29.

³⁰ Ha a természet nem újul meg, az hibát jelez, ezért gondoljuk úgy, hogy nem képes magáról gondoskodni; gondozásba kell venni, gyámság alá helyezni, nekünk kell visszahódítani számára területeket.

1.

Mióta a francia forradalomban ideológiai alapon meghatározta magát, a baloldal mindig is az újítás, a haladás, a jövő pártján állt. Társadalomképében a fennálló viszonyok radikális átalakítása játszott kulcsszerepet, gazdaságfilozófiájában a tulajdonviszonyok megváltoztatása, politikában a hatalmon lévő elit forradalmi leváltása. A baloldal szerint az értelmiség szerepe az úttörés volt, a tudomány pedig az, hogy az igazságosság elvei szerint átalakítsa a világot. Mindezen megfontolásokat figyelembe véve nehezen érthető, hogy amikor megjelent a politika porondján, a zöld gondolat miért a baloldalon keresett helyet magának? Hiszen a környezet-, illetve a természetvédelem célja éppen nem a változtatás, az átalakítás, a forradalmi újítás, hanem – ha egy szóval akarjuk jellemezni – a megőrzés. Márpedig a politikai ideológiák közül a megőrzéshez legközelebb mégiscsak a konzervativizmus politikai ideálja állt és áll.

Igaz másfelől, hogy a zöld gondolat radikális változata valójában a társadalom átalakítására törekszik, s valójában csak ehhez rendelt ideológiai eszköz a zöld riadó. Hisz a fennálló rendnek megvan az az inerciája, amivel nehéz szembefordítani az alapjában véve mindig is konzervatív hajlandósággal rendelkező tömegeket. Az ideológia, ahogy azt Mannheim Károly emlékezetesen kifejtette, épp arra szolgál, hogy a fennálló rend inerciájával szemben mozgósítsa a társadalmi energiákat.¹ A zöld gondolat a baloldal megújításának ideológiájaként szolgált már a '70-es évek elején is, s újabb áttörése a Greta Thunberg-mozgalom – amely a 2019-es európai parlamenti választások slágertémájává avatta a klímapánikot – szintén a baloldal megújításának eszközeként kívánt szolgálni.

De ha ilyen hosszan kitart a nyilvános diskurzus terében, sőt egyre népszerűbb a környezetvédelem mint politikai ideológia, miért nem válaszol rá érdemben a jobboldal? Sőt, ha továbbvisszük a gondolatmenetet, miért nem próbálja visszahódítani, saját témává tenni azt? Hiszen a konzervativizmus a megőrzés politikai gondolatára épül, nyilvánvaló, hogy ehhez kapcsolódna a természeti értékek, a környezet védelme is. Az alábbiakban Roger Scruton brit filozófus vonatkozó elképzeléseit annak példájaként vesszük szemügyre, hogy miként tárgyalja egy konzervatív politikai gondolkodó a természet- és környezetvédelem ügyét. Scruton már 2012-ben kiadott egy kötetnyi írást *Zöld filozófia* címen.² Mi most terjedelmi okok miatt nem ezzel a monográfiával fogunk foglalkozni. Ehelyett először egy tanulmányát fogjuk felhasználni, hogy konzervatív környezetvédő álláspontját meghatározzuk. Ezt köve-

¹ MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Bp., Atlantisz, 1996.

² Magyarul: SCRUTON, Roger: *Zöld filozófia*, 2012. A kötet más címen is megjelent angolul. Lásd: *How to Think Seriously About the Planet: The Case for an Environmental Conservatism* (2012).

tően az angol táj leírásának jellegzetes scrutoni példájára fogunk rátérni azzal a céllal, hogy elemezzük beszédmódjának inherens környezetvédő alapállását.

Mielőtt belevágunk Scruton vonatkozó nézeteinek elemzésébe, érdemes még egy pillanatig elidőznünk az angol eszmétörténet modernkori időszakánál. Mivel az angol kultúra alapvető sajátossága valamifajta makacs hagyományőrzés, s ez a politikára is hatással van, ha máshogy nem, mint a politikai kultúra meghatározó vonása, nem lephet meg bennünket, hogy az angol kultúra közegében a környezetvédelem egyáltalán nem esik messze a konzervatív értékrendtől. Sőt, ha szemügyre vesszük a környezetvédelem brit történetét, azt tapasztaljuk, hogy a toryk csakhogyan régóta szerepet játszanak ebben a történetben. A brit környezetvédelemnek két nagy korszaka volt. Az első a XIX. században az ipari forradalom kritikáját fogalmazta meg, mivel úgy ítélte meg, hogy végzetes hatásai lehetnek ennek a természeti és az épített környezetre. E kritikai diskurzusban toryk és radikálisok egymás mellett jelentek meg. A második korszak a szocialista forradalom és tervgazdaságának kritikáját fogalmazta meg, mivel úgy látta, hogy a kollektivizálás, az iparosítás, a népességáthelyezés, a folyók folyásirányának megváltoztatása valós veszélyt jelenthet a környezetre. E tekintetben a toryk már nem számíthattak balos segédcapatokra, egyedül kellett megvívniuk a csatát.

Roger Scruton csak 1968 után érkezett a brit konzervatív táborba. Ahogy erre önéletrajzi írásában visszatekint, a párizsi '68 volt az az ijesztő tapasztalat, amely elvezette őt a konzervatív politikai gondolkodáshoz.³ Ebben a korszakban kivételes bátorságra vall az intellektuális konzervativizmus felvállalása. Hiszen Scruton maga utal rá, hogy intellektuális fejlődése idején az értelmiség jó része szitokszónak tekintette a konzervativizmust. De Scruton jobboldalisága nem valamifajta fenygyerekes temperamentumból fakadt. Sokkal több köze volt az angol temperamentumhoz, angol életformához, az angol tájhoz vagy akár az angol társadalom sajátos szerveződési módjához. Ezek ugyanis jobbra megfelelték a konzervatív gondolkodásmód mércéjének. Hogy konzervativizmusa sokkal inkább volt egy életmód, egy gondolkodási forma választása, s nem valamifajta ideológiai divat függvénye, azt az is bizonyítja, hogy idősebb korára egy vidéki farmra vonult vissza, ahol a hagyománytisztelő angol vidék szokásai szerinti gazdálkodást elegyítette saját intellektuális tevékenységeinek nagyon is kifinomult, urbánus körével.

2.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, milyen ajánlata van a brit konzervatív politikai gondolkodás hagyományához kapcsolódó Scrutonnak a környezetvédelem ügyében, akkor két szinten vizsgálódhatunk. Van ugyanis egy kevesebbet vállaló és egy erő-

---

³ SCRUTON, Roger: *Why I became a Conservative* = *New Criterion*, February 2003, <https://newcriterion.com/issues/2003/2/why-i-became-a-conservative>. Ez az írás ma már olvasható Scruton életrajzi visszaemlékezésében is: SCRUTON, Roger: *Gentle Regrets. Thought from a Life*. London, Continuum, 2005., Chapter 4. *How I became a Conservative?* Magyarul: *Miért lettem konzervatív?* 2000, 2003/5., <http://ketezer.hu/2003/05/miert-lettem-konzervativ/>

sebb érvmenete a konzervativizmus és a természetvédelem kapcsolata tárgykörében. Az első, kevesebbet vállaló tétel csak annyit mond, hogy a jobboldalt jogtalanul vádolják a természetvédők a természet értékei iránti érzéketlenséggel.⁴ A baloldal sokszor hangoztatott kritikája szerint a jobboldal kiszolgálja azokat a nagyvállalatokat és globális cégeket, amelyeknek meghatározó szerepe van a mind gátlástalanabb természetrombolásban, amely egyenes úton vezet a klímakatasztrófa felé. Scruton szerint ez a diagnózis hamis, de legalábbis hiányos. Ugyanis figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a globális cégeket mégiscsak a piacaik tartják el, ha ezek a piacok visszajeleznének a természetpusztító tevékenységgel kapcsolatban, akkor nyilván nem lenne kifizetődő e cégeknek az ilyenfajta tevékenység további fenntartása. Scruton tehát nem tagadja a globális gazdaság természetpusztítását, sőt azt sem, hogy egyes (akár a jobboldal által kormányzott) államok ennek ellenére is támogatják őket, de azt mondja, hogy e kritikának számot kell vetnie a fogyasztók felelősségével is, akik a jóléti szolgáltatások kiterjedt körét úgy élvezik, hogy közben behunyják szemüket a szolgáltatók természetpusztításával kapcsolatban. A hagyományosan a piac logikáját üdvözlő brit konzervativizmushoz képest Scruton végső soron eljut a piaci logika erőteljes kritikájához, s kimondja, hogy a politika által kiszolgált és a fogyasztók által vakon fenntartott globális piaci szereplőket a joguralom ismert eszköztárával kell korlátok között tartani. Vagyis a szabad vállalkozást megtartani biztat, de javasolja, hogy a közjót szolgáló jogrendszer szabjon annak korlátot.

A konzervativizmus és a környezetvédelem közötti kapcsolat negatív igazolása után Scruton elővezet egy sokkal bátrabb és minden tekintetben erősebb tételt annak igazolására, hogy a konzervativizmus és a környezetvédő gondolkodásmód (environmentalism) természetes szövetségesek (natural bedfellows). Szerinte sem véletlen, hogy a két gondolkodásmód megnevezése azonos szótőről ered: a politikai hagyomány megőrzése és a természetmegőrzés gondolkodásmódjának logikája nagyon is hasonló. Ahogy Scruton fogalmaz, mindkét gondolkodásmód célja a gondos gazdát jellemző gazdálkodás biztosítása a javak vonatkozásában (husbanding resources). Egyfelől a konzervativizmus a társadalmi tőkének viseli gondját, amelyet a „törvények, szokások és intézmények” testesítenek meg. Másfelől azonban a környezetben fellelhető anyagi tőkét is óvja, ahogy azt a gazdasági értelemben vett tőkét is, amelyet egy szabad, de jog kormányozta gazdaság nyújt. A konzervativizmus ugyanis egy átfogó entrópiát tételez, amely a világ minden jelensége felett kifejti hatását, s amely, ha nem figyelünk rá, egyaránt erodálja társadalmi és ökológiai örökségünket.⁵ A konzervativizmus ebben az értelemben mindig védekező stratégiát követ: az entrópia ellen próbál meg védekezni, már amennyire lehet és tud.

A környezeti és gazdasági tőke megóvásáért tett erőfeszítéseivel kapcsolatban a konzervatív Scruton bátran használja a római jogban és a brit common law-ban egyaránt létező kategóriát, a vagyonkezelés, gondnokolás vagy letéteményesség

⁴ SCRUTON, Roger: *Conserving Nature* = SCRUTON, Roger: *A Political Philosophy*. London, Continuum, 2006, 32-46., 32-33.

⁵ Uo., 34.

(trusteeship) fogalmát. Ennek a jogi diskurzusból átvett gondolatnak az az alapja, hogy a világon épp most élő nemzedékek nem tulajdonosai a rájuk bízott anyagi vagyontömegnek (vagyis a tárgyi és természeti kultúrának), hanem letéteményesei, megőrzői, gondnokai. Vagyis nem szabadon vállalkozunk meglévő javainkkal, hanem azok egy olyan örökség részei, melyről pontról pontra el kell számolnunk (legalábbis lelkiismeretünk szerint) a következő nemzedéknek. Felelősek vagyunk ezért az örökségért, gyümölcseit élvezhetjük, de a tőkét nem élhetjük fel, mert az nem képezi kizárólagos tulajdonunkat.

Scruton nem rejti véka alá, hogy a gondnokolás (trusteeship) gondolatát nem ő vezette be a konzervatív politikai gondolkodás diskurzusába. Edmund Burke, Justus Möser és von Gierke nevét említi. Edmund Burke esetében a képviselet elvét árnyalta a gondnokolás: képviselőink a parlamentben helyettünk járnak el, érvelt Burke, szabadon, saját politikai ítélőerejüket használják, amikor döntenek, de utóbb elszámolással tartoznak választóiknak, akik minden további megfontolás nélkül meg is szabadulhatnak tőlük, ha nem elégedettek teljesítményükkel. Justus Möserről nem sokat lehet olvasni, sokkal kevésbé ismert mint Burke, de valójában egy német Burke volt, csak éppen a helyi politikában játszott olyan gyakorlati szerepet, mint ír kollégája a brit parlamentben. Möser patricius család tagjaként, jogvégzett emberként vett részt Osnabrück városi és püspökségi vezetésében. Ám ennél is fontosabb, hogy gyakorlati tapasztalatait is kamatoztatva helytörténeti és elméleti munkákban fejtette ki a hagyományos polgárság kormányzási elveit, amelynek lényege, hogy a patricius polgárok elit csoportjai a társadalom egészének érdekében jártak el. Végezetül a Möser által helytörténeti szinten folytatott kutatómunkát a Német Római Birodalom szintjén végezte el Otto von Gierke, aki jogtörténészként a német-római birodalom területén élő társulások jogtörténetét írta meg, ily módon gyűjtve anyagot a közosséglvű, kommunalista gondolkodás számára.⁶ Gierke bizonyos fókig idealizálta a középkori társulási formákat, legyenek azok bár vallási, céhes vagy másfajta alapon álló társulások, úgy gondolta, hogy e lassan-fokozatosan intézményesült közösségek kínálják a politikai hatalom gyakorlásának a közösség számára leggyümölcsözőbb formáit, főleg ha együtt léteznek az egyéni akaratoknak alávetett uralmi formákkal is. Gierke germán jogszokásokat feldolgozó munkáját többek között Maitland ültette át a brit kontextusba, lehetővé téve a hagyományelvű társadalom felfogás hagyományos formáinak újratárgyalását.⁷

Bár Scruton maga is hajlik egyfajta történeti szemléletre, nem vész el a jogtörténeti anyag aprólékos feltárásában. Ereje ugyanis nem ebben rejlik, hanem sokkal inkább a történeti emlékeket felhasználó, de kreatív asszociációkkal dolgozó elmé-

⁶ VON GIERKE, Otto: *Die Staats- und Korporationslehre des Altertums und des Mittelalters und ihre Aufnahme in Deutschland* = Uő: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. 1–4. Berlin, 1881.

⁷ Ernest Barker fordította le angolra von Gierke monumentális *Die Staats- und Korporationslehre der Neuzeit* című művét *Natural law and the theory of society, 1500 to 1800* (1934) címmel. Magyarországon von Gierke munkájának értelmezése meglehetősen hiányos, s nálunk a Burke, Möser, Gierke ívet, vagyis egy európai szokásjogi alapú politikafelfogás alappilléreit sem dolgozta fel senki. Az *Arguments for Conservatism* későbbi lapjain Burke, Gierke és Matiland neve mellett feltűnik még Coleridge, de Maistre és Hegel neve is, sőt, némileg nehezebben indokolható módon, Simone Weil neve is. SCRUTON: *Arguments for Conservatism*. Continuum, 2006, 106.

letalkotásban. A trusteeship intézményét például a negatív értelemben vett vállalkozással szemben játssza ki, ahogy a beszélgetés a pozitív érték a parancsuralom negatívumával szemben, s a barátság a kollektivitás helyett. Ahogy a trusteeshipet Burke-höz, Möserhez és Gierkéhez kötötte, úgy kapcsolja a beszélgetés fogalmát Oakeshotthoz, a barátságét pedig Arisztotelészhez.⁸ E szembeállítások pozitív pólusait összekötve megkapjuk annak a konzervatív természetszemléletnek az alapjait, amit Scruton is magáénak vall. Ennek a lényege a társadalmi és ökológiai örökségünket erodáló erők entrópiájával szembeni küzdelem.

Van egy meglehetősen támadható vonatkozása ennek a konzervatív természetszemléletnek. Ez pedig az a feltételezés, hogy a társadalmi és természeti értékek egymással párhuzamosak, az egyik védelme a másik számára is hasznos lesz, és fordítva. Ez a tézis nem látszik nyilvánvalónak, hiszen a társadalom fennmaradását sokszor épp természeti veszélyek fenyegetik, s ilyenkor a társadalom ügymond a természet ellen fordul. Másfelől pedig a mostani klímakrízis azt a helyzetet jelenti, amikor a társadalom saját fejlődése érdekében a természettel mintegy szembefordul. Scruton válaszában szembeállítja Rousseau és Burke társadalmi szerződésfogalmát. Míg Rousseau-nál a szerződésnek nincs jövőbe mutató vektora, vagyis a ma élő generáció nyugodtan kizsigerelheti az utódait, Burke-nél a társadalmi szerződésnek megvan az időbeli mélységdimenziója is: a ma élők az elődökkel és az utódokkal kötik a megállapodást, vagyis őrzik az elődök örökségét, és biztosítják azt, hogy az általuk gondnokolt természet nagyobb veszteségek nélkül átszállhasson az utódokra. Ha ilyen hosszú távon gondolkodunk a fenntartható fejlődésről, akkor szükség-szerűen kerül párhuzamba a társadalmi és a természeti egyensúly megtartása.

3.

Scruton itt egy bátor lépést is bevállal. Azt állítja, hogy a fenntarthatóságnál erősebb motiváló erő is tételezhetünk, ez pedig a szeretet. Mint mondja, a nemzedékek közötti szerződés létrejöttének épp a szeretet a feltétele: „az emberi szeretet kiterjed a halottakra és a még meg nem születettekre is: ezeket meggyászoljuk, azoknak születését tervezzük, s ennek oka semmi egyéb, mint a jó szándék túlcserdulása”. (36) Nyilvánvaló, hogy Scruton itt átlép a keresztény vallási terminológiába, ám véleménye szerint semmi utópikus nincs abban, amit mond. Ellenkezőleg, úgy véli, hogy álláspontjának alapját „a kis léptékű, megfigyelhető és hihető emberi motivációk” adják, s hozzáfűzi, hogy az e tényezőkre fordított nagyobb figyelem a konzervatív politikai gondolkodás erőssége.

⁸ Az oakeshotti beszélgetésfogalomról lásd: HÖRCHER, Ferenc: *A brief enchantment. Oakeshott's conception of Poetry and Conversation in human life* = ABEL, Corey: *The Meanings of Michael Oakeshott's Conservatism*. Exeter, Imprint Academic, 10–20., 238–254. Magyarul: HÖRCHER Ferenc: „Tűnő varázslat”: Oakeshott a társalgás és a költészet szerepéről az emberi életben = KELLÉK 2019/62., 79–102. Az arisztotelianus barátságfogalomról pedig lásd: HÖRCHER Ferenc: *Az arisztotelianus barátság fogalom átalakulása MacIntyre-nél*. Lábjegyzetek Platónhoz (4)., 2005, 274–282.

Az is igaz azonban, ismeri el Scruton, hogy amikor Burke nyomán ilyen jelentőséget tulajdonít a szeretetnek a generációk közötti megegyezés alapjaként, akkor még egy olyan közösség jár a fejében, amelynek tagjai között valamifajta kapcsolat létrejöhet, és létre is jön. Ezzel szemben „a modern társadalmak idegenek társadalmi”. (38) Itt a személyközi kapcsolatként működő szeretet nem tudja kifejteni a hatását. Ezért szükséges valami más mechanizmus után nézni, ami biztosítja a társadalom összetartását, s ezt Scruton szerint a nemzet adhatja. A nemzet közösségi eszménye elér mindenkit, s bekapcsolja egy közös kultúrába. A múltat összeköti a jelenrel és a jövővel. A nemzeti kultúra kincseit ezért kívánja megőrizni a konzervatív: ilyen Angliában a common law intézménye, ilyen a képviselői alapú kormányzás, s ilyenek azok a társadalmi intézmények, amelyek a kisközösségeket működtetik, például a házasság és a család intézménye, amelyeket szintén megőrzésre méltónak ítél Burke és Scruton is.

Mármost persze van ebben a célkitűzésben valami szükségszerűen hiábavaló. A természet ugyanis gondoskodik minden létező elmúlásáról, a mulandóság az általunk ismert világ megváltoztathatatlan ténye. Ebből fakad a konzervatívok múltat mentő igyekezetének érzékelhető melankóliája. Az entrópia természeti törvényének senki nem tud ellenállni. Ám e tekintetben a konzervatívok hiábavaló erőfeszítése sokban hasonlít a természetvédők hasonló reménytelen, ám nemes küzdelméhez. Amíg az egyik a társadalmi múlt relikviáit szeretné megmenteni, a másik a természeti múlt alkotóelemeit szeretné átmenteni.

De vajon milyen erőre támaszkodhat a környezetvédő és a társadalmi múlt védelmezője? Burke az angol örökölhető birtok (hereditary estate) példájára utalt, amellyel kapcsolatban a gondnokolás (trusteeship) fogalma megjelent. Hegel a nem szerződéses kötelezettségek példájára utalt, mint amilyen a családot tartja fenn. Úgy gondolta, hasonló kötelezettségek keletkeztethetők a politika szintjén is. Végül Scruton harmadik példája de Maistre, aki viszont a kegyesség (piety) fogalmát helyezte gondolkodása középpontjába, amely képes az egyéni érdeket háttérbe szorítani, s az isteni akaratból létező hagyományokat védelmezheti. Scruton szerint e motiváló erők egyike sem elég erős. E helyett ezért saját ötlettel áll elő, noha úgy véli, hogy elődeitől, Burke-től, Hegeltől és de Maistre-től van mit tanulni. Az általa választott megoldás lényege, hogy a helyi elköteleződés (local loyalty) tudja biztosítani a múlt megőrzésére buzdító motivációt. Ráadásul szerinte ez a helyi elköteleződés nemcsak a konzervatív társadalomfelfogás, hanem a környezetvédő természetfelfogás számára is támpontot jelenthet. Hiszen mindkettő esetében éppen erről van szó, az itt és most meglévőnek a védelméről. Ráadásul az itt és most meglévő védelme a környezetvédő és a hagyományörző számára közös célt jelent, vagyis egyesíthetik is erőiket.

Hogy mit ért Scruton helyi elköteleződésen? Az itt és most létező védelme nem öncél nála. Ellenkezőleg, úgy véli, a nemzeti hovatartozás egyfajta területi alapú kötődés (territorial attachment). A nemzeti büszkeség, nemzeti önérték szorosan összefonódik annak a tájnak a szeretetével, amelyen a nemzeti közösség él. A helyhez kötődő hűség (local loyalty) az alapja a nemzeti hovatartozás érzésének, s ez teremti meg az intézményesülés szintjén a helyhez kötődő szuverenitás (local sovereignty) gondolatát. A helyhez fűződő viszonyunk alapja az az érzés, amit az

otthonosság érzéseként azonosíthatunk. Ez az elköteleződés elemi erejű és alapvető: az ember az otthonát szereti, beleértve annak természeti és társadalmi összetevőjét is. A hely határozza meg a közösségünket, s a közösségünk nagymértékben meghatároz minket is.

A konzervatívok a helyhez kötődő szeretetet, elköteleződést, a helyben élő közösséghez fűződő kapcsolatot ápolják és védik. A természetvédők igyekezete, ha a hely védelmezői, szintén levezethető ebből, a hely szeretetéből. Az alábbiakban ezt a tézist elfogadva annak járunk utána, milyen érzéseket vall magáénak a filozófus Scruton, ha otthonáról, az otthonosság érzetéről kell számot adnia. Egyetlen példát fogunk kiemelni, amely reményünk szerint megvilágítja az eredeti állítást is a konzervatívok helyhez kötődő gondolkodásmódjáról, másfelől Scruton természethez fűződő viszonyáról is vall.

4.

Váltsunk most hirtelen szöveget! Engedjük el a politikai filozófiát, s forduljunk a hazaszeretet könyve felé! Nehéz ugyanis másként említeni Scruton *England. An Elegy* című könyvét, amelyet magyarra *Anglia, egy eltűnő ideál* címen fordítottak.⁹ Az eredeti szöveg 2000-ben jelent meg, a magyar fordítás már 2004-ben kijött. Az elégia mint műfaji meghatározás nem teljesen világos, kivéve, ha úgy értjük, hogy Anglia elsiratását jelenti. Scruton tehát – az oakeshotti értelemben vett konzervatívként – már most a múlt relikviájaként beszél otthonáról, ha tetszik, hazájáról. A könyve legalábbis egy olyan „múltba révedő” vállalkozás, amely a következő fejezettel kezdődik: „Mi volt hát Anglia?” Aztán pedig végigmegy az angol jellem, vallás, jogon, társadalmon, kultúrán stb. Számunkra most nem ezek az érdekes részek, hanem Az angol vidék című fejezet.¹⁰ Ez ugyanis pont ott folytatja, ahol az előző tanulmány abbahagyta: „Az angol lojalitás helyhez, méghozzá a saját törvénye által otthonná változtatott helyhez fűződő lojalitás volt.” (180) Ráadásul az angol hely Scruton szerint az angol vidék. Szerinte a lojális angolok az angol vidékhez lojálisak. De miért lehet ez így, ha tényleg így van? Erre a kérdésre a választ Scruton a háborús propaganda felidézése által reméli megadni. Ezekben a filmekben – ő a *Tawny Pipit*-et és az *A Canterbury Tale*-t említi, mindkettő 1944-ben készült – „a táj és a vidéki élet a politikai stabilitás, a rend és a nyugalom jelképeként... jelenik meg”. (191) Ráadásul a vidék az angol kultúrában a vallásosság szempontjából is sokkal lojálisabb, mint a nagyváros, főként az iparváros, amely „a szakadárrok, a nonkonformisták és végül a szkepticizmus” hazája. De Scruton legerősebb érve amellett, hogy a vidék Angliája az igazi Anglia, a detektívregény műfaja. Agatha Christie és Dorothy L. Sayers történeteire utalva mutatja be Scruton, hogy a vidék ártatlansága az a háttér, ami előtt a bűntény bekövetkezik, szó szerint erőszakot téve az ártat-

⁹ SCRUTON, Roger: *England. An Elegy*. London, Chatto & Windus, 2000.

¹⁰ SCRUTON, Roger: *Anglia, egy eltűnő ideál*. Ford. Csaba Ferenc, Bp., Typotex, 2004, 181–187.

lanon. A detektív feladata az erőszaktevő leleplezése, s ezáltal az édeni rend helyreállítása, a bűnös megbűnhődik, így a halálon tud győzedelmeskedni a történet. Végül még egy sajátos irodalmi műfajt említ, ez pedig a horgászszakkönyv műfaja. Többek között Izaak Walton: *The Compleat Angler* (1653) című könyvére utal. Kimondja, hogy mi a műfaj sikerének titka szerinte: „táplálja az illúziókat, vigasztalja a zaklatott szíveket”. Olyasmit tesz tehát, amit korábban a vallásnak tulajdonítottak, legalábbis egy megnyilvánulási formájának. A szkeptikus olvasót a horgászszakkönyv hasonlóképpen varázsolja el – emlékezzünk a varázstalanítás (*Entzauberung*) fogalmára Webernél –, mint a vallás, s ezek szerint pont azzal a céllal is: hogy segítse őt evilági küzdelmeiben.

Scruton vidékszemléletét alátámasztandó kimutatja, hogy a francia kultúrában például egészen más a szerepe a vidéknek, mint az angol (brit?) kultúrában. Mauriac *A méregkeverő* című regényére és Bernanos *A falusi plébános naplója* című munkájára utalva írja: „A francia vidék a katolikus papok által nyomorgatott, csökönyös parasztság otthona, az itt élő emberekre az a keménység és megszokás jellemző, amely a földből élők sajátja.” (182–183) Scruton elfeledkezik a vidéki kastélyába visszavonuló Montaigne-ről vagy az Ermenonville-ben nyugalmat kereső Rousseau-ról, hogy hazája vidéki idilljét annál értékesebbnek láttathassa, amely persze érthető elfogultság a hely szereteteként értett patriotizmus esetében, még ha esetleg torzítja is a képet. Hiszen nem beszél a Párizst bűnös városként bemutató XIX. századi francia realista regényről, amely méltó társa a *Twist* Olivér londoni szenvedéseit elmesélő Dickens regényének. Scruton a szépre koncentrál, nem ellentéziszt fejt ki, hanem a hazaszeretet alapjaira kérdez rá, az ő angol vidékét decentralizált választókerületek, főnemesi birtokok, egyházi kerületek, helyi igazságszolgáltatás és a legjobb magániskolák és egyetemek jellemzik. Az élete utolsó korszakát demonstratív módon vidéken élő, s ott magát látható módon megtaláló Scruton számára a vidéki Anglia hagyományai, így például a nevezetes rókavadászat – a baloldali kritikák dacára is – a hazaszeretet méltó tárgyai, olyan rítusok, amelyek nélkül az ország és az ott élő nemzet nem az lenne, ami. A vidék teszi Angliát, s itt e szón nemcsak az angol countryside értendő, hanem a landscape fogalma is: az a tájkép tehát, amely a kulturális földrajz által ragadható meg, s amelyben élő és élettelen természet és az ott élő nép tárgyi-anyagi és viselkedéskultúrája és szokásvilága kapcsolódik össze. Ezen a ponton ér össze Scruton filozófiai tanulmányainak két ága is: a politikai filozófia és az esztétika, hogy megalkossa a hazaszeretet tárgyaként adott jelenségvilágot, az angol (brit) kultúrtáját. Ebben a kultúrtájban a természet keretezi az ember alkotta tárgyvilágot, s az emberi beavatkozás révén maga a táj is emberi vonásokat ölt magára.

5.

E kultúrtáj jellegzetes példája az angol udvarház (country house). Scruton számára ez a sajátosan angol építészeti együttes az otthonosság sajátos kifejezési formája, különösen az irodalom médiumában megjelenő formájával. Példája Ben Jonson, aki 1616-ban Sir Philip Sidney, az angol költészet meghatározó alakjának otthonáról ír

ünnepi hangnemben a szülőhely „békéjét és harmóniáját” (183) emlegetve. E helyen tanulta meg a leendő költő „a jó modor, a fegyverforgatás és a művészetek titkát” (*manners, arms and arts*). Az egyébként kispolgári családi környezetből származó Scruton nem szegyenkezik, amikor az udvarház kultúrájának arisztokratikus vonásairól ejt szót, nem olyan hipokrita, mint liberális ellenfelei, akik az egyenlőségre hivatkozva tudják elérni saját társadalmi felemelkedésüket. Sőt, politikai filozófusként arra is utal, hogy épp ez a vidéki udvarház, amelyben a szabadság és a nagylelkűség (*liberty and liberality*) egyaránt fellelhető volt, politikai értelemben „a korlátozott szuverenitás szférája volt, amely ugyanakkor a Westminsterben székelő hatalom elé is korlátokat emelt”. (184) Más szóval a vidéki udvarház nevelte ki az angol *gentleman*-t, azt a művelt és személyiségtípust, amely ugyan nem volt szent és büntelen, de mindent megtett saját lakhelye és környezete felemeléséért, a kultúra helyi felvirágoztatásáért. Környezetét, az angol udvarházat úgy alakította ki, hogy az szerves viszonyban álljon természeti és társadalmi környezetével, az angol tájjal és az angol paraszttal, mint aki e föld műveléséből élt. Az angol gentleman nem idegenkedett a helyi ipar támogatásától, a földművelés elsajátításától, és így hozzájárult a táj mértékletes és fokozatos átalakításához, átszellemítéséhez anélkül, hogy a természetben a modernistákhoz hasonló rombolást hajtott volna végre.

Az angol udvarház közvetlen környezete az angolkert, amely a természet és a kultúra szerencsés szimbiózisa, szemben a franciakerttel, amely az emberi voluntarizmus megnyilvánulása, azon akaraté, amely a természetet mindenképp a saját képére kívánja átformálni. Az angolkert művelője is átalakítja persze a tájat, de nem úgy, hogy megfosztja azt annak eredeti jellegzetességeitől, hanem inkább csak úgy, hogy benne az emberi (kulturális) tényező is felismerhető legyen. A gentleman „tisztsákokkal (*views and vistas*), parkokkal, erdőkkel és emlékművekkel tarkította a tájat” (184), s ezzel európai divatot teremtett, gondoljunk Goethe nevezetes regényére, a *Vonzások és választások* című szerelmi történetre, amelyben egy angolkert megépítésének izgalmas folyamatát is megosztja olvasóival az író.

De a magyar olvasó számára is ismerős lehet számos olyan angol irodalmi mű, amelyben az angol udvarház kifinomult és lakályos világa és persze hanyatlásának története is megjelenik. Az elsőre Jane Austent és George Eliotot említi Scruton. Az ő regényeikben a vidéki udvarház „az angol civilizáció eszményévé” vált, s talán arra is érdemes odafigyeljünk, hogy mindkét szerző a női nemhez tartozott, amely arra lehet bizonyíték, hogy a gentleman udvarháza nem volt ellenséges a nőiesség megnyilvánulásaival szemben. Persze ez az ideál is inkább csak norma volt, mint valóság, de Scruton szerint „hatott ez az ideál a valóságra”, amennyiben „a hierarchiát a szomszédi viszony enyhítette, a vagyoni különbségeket pedig a kölcsönös segítségnyújtás gyakorlata”. (185) A vidéki élet átszellemítésével fontos társadalmi hatást fejtett ki az ideál, „erkölcsi szférába emelte a vidéki élet megszokott tevékenységeit, rendet és illemet (*order and decency*) vitt azokba a közösségekbe, amelyek sorsa az volt, hogy egyedül küzdjenek meg fennmaradásukért”. (185) Ám e közösségek hanyatlása az ipari forradalom, a gazdaság és a technológia átalakulása és egyéb tényezők miatt kivédhetetlen volt. Igaz, hanyatlásuk is inspiratív, Scruton számos irodalmi műre utal, Henry James *Poynton kincsei* című könyvétől Edward Morgan Forster *Szellem a házban* című híres munkájáig. Scruton talán legmeggyő-

zőbb példája a katolikus Evelyn Waugh oxfordi elégiája, *Az utolsó látogatás*, mely a régi Anglia egyik legnagyobb emlékműve.

Az egykor oly látványos civilizációs sikereket elérő angol udvarház mellett Scruton másik példája az angol vidék jellegzetes, szerethető arca, a sövénykerítés. Scruton az angol vidék szakmonográfiájára támaszkodva amellet érvel, hogy nem igaz, hogy a mezőket csak az elkerítési törvény (*Inclosure Act*) óta kerítették el.¹¹ A családi gazdaságok a feudális birtokok eltörlése után megjelentek, ezeken gazdálkodott az úgynevezett *yeoman* (magyarul kb. kisbirtokos, kispazda). Scruton nézte szerint a „sövénykerítések megszelídítették és emberivé tették a tájat, miközben védtek az állatokat, amelyek az életet jelentették gazdáiknak”. (186) A sövénykerítés mellett szól, hogy maga is növény, élőlény, másfelől pedig „a legnagyobb engedmény, amit a territóriumát fáradhatatlanul növelő ember valaha egy másik fajnak tett, s a vadvilág megóvásának leghatásosabb eszköze”. (186)

Ahogy azonban az udvarházak elnéptelenedtek, s átadták az uralmat a turista-hadaknak, úgy a sövénykerítés is eltűnt, vagy elhanyagolt, gondozatlan állapotban tengődik. Ennek magyarázata kiábrándító. Az angol értelmiség, amely korábban a táj megmentésére szövetkezett, nem járt sikerrel, s a vidéket egykor lakók elhagyták lakóhelyüket, ezzel pedig magukat fosztották meg identitásuktól. Az angolok hátat fordítottak a valóságnak, „urbánus néppé váltak”, a tájon, „ahol őseik éltek, immár csak áthaladnak”. (187) Ezzel magukat tagadták meg, elvesztették öntudatokat, már nem tekinthetők népek.

Ahogy Scruton elégiája, a természetképét bemutató írás is keserű gyászbeszédé vált. Az Egyesült Királyság úgy döntött, kilép az Európai Unióból. Roger Scruton egy váratlanul rátört betegség következtében elhunyt. Ahogy a táj, a nép, úgy a patrióta filozófus, a táj elégikus utolsó krónikása is a múlté lett. Temetésén Thomas Hardy *Feketerigó a homályban* című versét mondták el, ezt a gyönyörű és rémisztő természetleírást, amelyben a téli éj közeledtén mégiscsak felharsan az „áldott Remény”, egy feketerigó torkából. Béke poraira.

.....
¹¹ RACKHAM, Oliver: *The History of the Countryside*. London, 1986. A továbbiakban még két másik hasonló témájú munkára is hivatkozik: SHOARD, Marion: *The Theft of the Countryside*. London, 1981 és HARVEY, Graham: *The Killing of the Countryside*. London, 1997.